

סדרת מדיניות חינוך ופדגוגיה

עורך: דן ענבר

חינוך לאזרחות, לדמוקרטיה ולחיים משותפים



מיפוי

מיכל ברק | יעל עופרים

מסמך זה הוכן בשיתוף פעולה של
מכון ון ליר בירושלים, יוזמות קרן אברהם והמרכז לטכנולוגיה חינוכית,
ובסיוע לשכת המדען הראשי במשרד החינוך

Educational Policy and Pedagogical Philosophy Series

Editor: Dan Inbar

Education for Citizenship, Democracy and Shared Living: An Overview

By Michal Barak and Yael Ofarim

חברי ועדת ההיגוי: מיכל ברק, המרכז לטכנולוגיה חינוכית; מרים דרמוני-שרביט, מנהלת המחלקה
לאזרחות ולחינוך אזרחי, המרכז לטכנולוגיה חינוכית; נורית הרמן, מכון ון ליר בירושלים;
אסמהאן מסרי-חרזאללה, מכון ון ליר בירושלים והמכללה האקדמית בית ברל; ד"ר אדם ניר, האוניברסיטה
העברית בירושלים; היפא סבג, מכון ון ליר בירושלים; ד"ר יעל עופרים,
מכללת סמינר הקיבוצים; פרופ' דן ענבר, האוניברסיטה העברית בירושלים ומכון ון ליר בירושלים;
לי פרלמן, יוזמות קרן אברהם; דדי קומם, יוזמות קרן אברהם

עוזרי מחקר: אוהד לסלו, מכון ון ליר בירושלים; אסמהאן מסרי-חרזאללה, מכון ון ליר בירושלים והמכללה
האקדמית בית ברל; נלי מרקמן, מכון ון ליר בירושלים ומרכז אדווה

עריכת לשון: כנרת יפרח

המסמך הוזמן ומומן על ידי קרן כהן ומשרד החינוך

© תשס"ט-2009, מכון ון ליר בירושלים; יוזמות קרן אברהם; המרכז לטכנולוגיה חינוכית;

קרן כהן; משרד החינוך

5	מבוא
7	פרק ראשון: מיפוי מושגי
7	א. ההקשר הפילוסופי-פוליטי של הדיון באזרחות ובחינוך לאזרחות
8	ב. גבולותיו של שדה החינוך לאזרחות
9	ג. מושגים מרכזיים בשיח החינוך לחיים בוגרים בחברה דמוקרטית
10	ד. חינוך לאזרחות: גבולות המיפוי
11	פרק שני: מתודולוגיה
11	א. אוכלוסיית המחקר
13	ב. כלי המיפוי
14	פרק שלישי: ממצאים
14	א. תמונת מצב של לימוד מקצוע האזרחות בבתי ספר בהשוואה להוראות משרד החינוך
15	ב. הכשרת מורים לאזרחות ופיתוח הידע המקצועי שלהם
19	ג. היחידות במשרד החינוך העוסקות בחינוך אזרחי
25	ד. חינוך לאזרחות בבתי ספר ניסויים וברשתות החינוך
26	ה. פעילותם של ארגוני המגזר השלישי בבתי הספר
32	סיכום
36	נספחים
36	נספח 1: רשימת המרואיינים במשרד החינוך
37	נספח 2: השאלונים לבתי הספר
49	נספח 3: השאלון לארגונים
52	נספח 4: השאלונים למוסדות להשכלה גבוהה
53	נספח 5: רשימת ספרי הלימוד בתחום החינוך לאזרחות
54	נספח 6: אפיונים ייחודיים של תוכניות להכשרת מורים לאזרחות
55	נספח 7: מכללות שבהן מתקיימים מסלולים להכשרת מורים לאזרחות
55	נספח 8: תוכניות לתואר מוסמך באזרחות ודמוקרטיה
56	נספח 9: יוזמות בחינוך לאזרחות במוסדות להשכלה גבוהה
58	נספח 10: לוחות
63	נספח 11: רשימת הארגונים שנכללו במחקר
64	רשימת מקורות

משטר דמוקרטי תלוי בכך שהאזרחים יהיו מחויבים לכללי המשחק ולערכים הדמוקרטיים. משום כך חינוך לאזרחות הוא אחת המטרות החשובות של כל מערכת חינוך בחברה דמוקרטית, בבחינת המסד לחברות (סוציאליזציה) של בני החברה כאזרחים מודעים, מבינים ופעילים.

לפני יותר מעשור, בשנת 1996, פורסם דוח ועדת קרמניצר, שכותרתו *להיות אזרחים: חינוך לאזרחות לכלל תלמידי ישראל* (ועדת קרמניצר 1996). הדוח מדגיש את חשיבות החינוך לאזרחות כמהלך כולל ורב-ממדים. בעניין מטרותיו של לימוד מקצוע זה הרחיבה הוועדה ואמרה:

מטרותיו של חינוך לאזרחות הן רבת-תכליתיות: הקניית ידע, הבנה ויכולת ניתוח, שיפוט והכרעה בשאלות חברתיות ופוליטיות, הפנמה של ערכי המדינה, יצירת מחויבות למשטר הדמוקרטי ונכונות להגן עליו, מסוגלות ורצון להיות אזרח פעיל, מעורב ואחראי. כלומר, מדובר כאן הן בלימוד עיוני, הן בהקניית עמדות, ערכים ומוטיווציה לפעולה והן בהעמדת הכישורים והמיומנויות לאזרחות פעילה (שם, 10).

כמו כן, הוועדה הדגישה את חשיבותו של החינוך לאזרחות, הן ברמת הפרט והן ברמת החברה: ללא חינוך לאזרחות, נמנעת מן הפרט האפשרות לממש את עצמו באופן משמעותי בתחום החברתי והפוליטי. חינוך ראוי לאזרחות נובע איפוא מתכליתו של המשטר לאפשר לפרט מימוש מלא של עצמו, תוך זיקה ומחויבות לחברה שבה הוא חי. חוסנו ואיכותו של המשטר הדמוקרטי הם כמידת מחויבותם של האזרחים לרעיון הדמוקרטי וכמידת מסוגלותם ונכונותם של האזרחים להיות אזרחים פעילים ואחראיים (שם, 11).

בדוח המליצו חברי הוועדה על פעולות שיש לנקוט כדי להרחיב ולהעמיק את החינוך לאזרחות במערכת החינוך בישראל, ומאז פרסומו הוכנסו שינויים רבים בתחום: תוכנית הלימודים שונתה, הוקמו במשרד החינוך יחידות שעיקר עיסוקן חינוך לאזרחות, ולאחרונה הורחב במידה ניכרת היקף ההוראה של מקצוע האזרחות כמקצוע חובה.

עם זאת, המלצות הוועדה טרם יושמו במלואן, ולמרות השינויים והתמורות החינוך לאזרחות עדיין אינו מבוסס כתחום בעל מעמד מרכזי במערכת החינוך. רבים מהעוסקים בחקר החינוך לאזרחות בישראל אומרים ששורש הבעיה נעוץ בתפיסה שיש סתירה בין חינוך דמוקרטי-אוניברסלי ובין חינוך לאומי-פרטיקולרי¹. עקב תפיסה זו היו תכניו של מקצוע האזרחות למוקד של מאבקים פוליטיים, בייחוד לנוכח האתגרים העומדים לפני ישראל מבית ומחוץ.

לאחרונה עלה צורך במשרד החינוך ובקרב ארגונים אחרים שעוסקים בחינוך להבהיר את תמונת המצב של החינוך לאזרחות בישראל. מקורו של צורך זה בריבוי הגופים העוסקים בנושא, שהוקמו הן במשרד החינוך והן בחברה האזרחית בשלושת העשורים האחרונים, וכן בעמימותם של מושגים בתחום ובקושי להגדיר את גבולותיו.

המסמך שלפניכם נועד למלא צורך זה ולתאר את תחום החינוך לאזרחות בישראל כפי שהוא היום.² הוא ימפה את הפעילות מטעם יחידות משרד החינוך ומטעם ארגונים שיעודם העיקרי להגשים את מטרות החינוך לאזרחות כפי שהן עולות מדוח קרמניצר. המסמך יבחן באילו בתי ספר מתבצעות הפעילויות, מה היקפן ומה תוכנן, אך הוא לא יעריך את טיבן.

בפרק הראשון יוסברו מושגי יסוד בתחום החינוך לאזרחות. מושגים אלה יבהירו את ההקשר החברתי התיאורטי (אזרחות) והחינוכי (חינוך לאזרחות) של התחום ואת ההשפעות ההדדיות ביניהם. על בסיס מושגי היסוד הללו נתחמו גבולות המיפוי כפי שיבואר בהמשך. הפרק השני יציג את המתודולוגיה של המיפוי ואת היקפו. הפרק השלישי יתאר את הממצאים: תמונת המצב של החינוך לאזרחות בבתי הספר

1 פדחור ופרלינגר 2004; טסלר 2005; פינסון 2005.

2 במהלך עבודת המיפוי חלו שינויים בתחום, והם יוזכרו כמובן במסמך.

וברשתות החינוך, הן מבחינת תוכנו והיקפו והן מבחינת הכשרתם של המורים. פרק זה מתבסס בין היתר על מדגם של 142 בתי ספר מכל שכבות הגיל, מכמה מגזרים, מהמרכז ומהפריפריה. הוא יבחן את מקצוע האזרחות הן כמקצוע קוריקולרי (הוראת המקצוע) והן כתחום אקסטר־קוריקולרי, הכולל פעילויות מטעם משרד החינוך ומטעם ארגוני המגזר השלישי הפועלים בבתי הספר (על מנת להבחין פעילויות אלו מהוראת האזרחות מקובל לנות אותן "חינוך אזרחי"). לבסוף יובא סיכום של ממצאי המיפוי ויוצגו ההמלצות. בכך יונח, כך אנו מקווים, בסיס לדיון מחודש במטרות ובצרכים של תחום החינוך לאזרחות בישראל.

אזרחות היא מושג מורכב ושנוי במחלוקת שמשמעותו משתנה מתקופה לתקופה וממקום למקום. בתרגום חופשי לדבריה של נירה יובל-דייוויס: "אכן, אזרחות הוא מושג מתעתע. הוא הובנה בדרכים שונות בחברות שונות ועבר שינויים היסטוריים בתוך אותה מדינה וחברה. הוא שועבד לאידיאלוגיות מנוגדות מימין ומשמאל והפך לעיקרון ארגוני ממדר או מכיל" (Yuval-Davies 1997).

מאחר שהדיון בחינוך לאזרחות³ מתקיים בתוך הקשר פילוסופי-פוליטי של הדיון באזרחות בכלל, נפתח את הפרק בתיאור ההקשר התיאורטי ונעמוד על מגוון הגישות לאזרחות ועל ההשלכות החינוכיות הנגזרות מהן. בחלקו השני של הפרק נציג את האופן שבו בחרנו לתחום את שדה החינוך לאזרחות. בחלק השלישי נעלה מושגים מרכזיים שמופיעים הן בכתיבה האקדמית והן בפעילות החינוכית בשדה זה, ולבסוף נביא את ההגדרה האופרטיבית של חינוך לאזרחות שלאורה ערכנו את המיפוי.

א. ההקשר הפילוסופי-פוליטי של הדיון באזרחות ובחינוך לאזרחות

לאזרחות שלושה היבטים עיקריים: היבט **משפטי**, כלומר אזרחות כמערכת של זכויות וחובות הנגזרות מהסטטוס אזרח; היבט של **זהות** ושייכות לקבוצה; והיבט של **התנהגות**. ואולם, התכנים של ההיבטים הללו תלויי אידיאלוגיה ועמדות פילוסופיות-פוליטיות. הגישות העיקריות לאזרחות הן הגישה הרפובליקנית, הגישה הליברלית ומחשבה פוליטית ביקורתית. שלוש הגישות נבדלות זו מזו בסוג הדמוקרטיה שהן מבקשות לקדם ובאופיו של האזרח שהן מבקשות לטפח, וממילא חלוקות גם באשר לתכניו של החינוך לאזרחות. מחלוקות אלה סובבות סביב שלושה עניינים: מטרותיו של החינוך לאזרחות; הפדגוגיה ודרכי החינוך שיש ליישם כדי להשיג את המטרות האלה; המגבלות שעל חברה ליברלית להטיל על עצמה בבואה לחנך לאזרחות דמוקרטית (Callan 1997).

1. הגישה הרפובליקנית

לפי המסורת הרפובליקנית, זהות אזרחית פירושה הכרה בכך שכחברים בקבוצה, בקהילה או במדינה אנחנו קשורים לחברים האחרים בה על ידי אינטרס משותף, שהוא הטוב הכללי (common good) המושתת על אתוס משותף. לפי תפיסה זו החברה קודמת לפרט, והסטטוס "אזרח" פירושו זכויות פוליטיות חיוביות, שאינן מבטיחות חופש מהתערבות חיצונית אלא הזדמנות להיות חלק מפרקטיקה משותפת שבה האזרחים יוצרים קהילה של אנשים חופשיים ושווים (Habermas 1996; Oldham 1998). אזרחות היא אפוא מחויבות, אהבה ונאמנות לקהילה הפוליטית, וכן השתתפות פעילה בתחום הפוליטי ובזירה הציבורית.

השיח החינוכי של הגישה הרפובליקנית יבקש להקנות לתלמידים כלים חינוכיים לחיים בדמוקרטיה השתתפותית (ולא פרוצדורלית), כדי שיוכלו להיות אזרחים פעילים בקהילה הפוליטית, וכן ערכים כמו כבוד לסמלים ולאומה, אחריות, מחויבות ונאמנות, מתוך התמקדות במשותף לחברי הקהילה. עם זאת, ראוי לציין כי ליבת הדבר המשותף נתונה לפרשנות, ומכל ליבה (אתניות, לאום, היסטוריה או ערכים) נגזרות תפיסות אחרות של אזרחות ושל חינוך.

2. הגישה הליברלית

הגישה הליברלית רואה באזרחות מעמד רשמי של הפרט המקנה לו זכויות מטעם המדינה. היחסים בין הפרט למדינה הם אפוא יחסים חוזיים, ומטרתם להבטיח את הזכויות האישיות של כל פרט, ובכלל זה הזכות לחפש ולממש את המושג הפרטי של הטוב. מהזווית הליברלית אין לפרטים טוב משותף מהותי, אלא רק אינטרס משותף

3 במסמך זה בחרנו להשתמש במושג "חינוך לאזרחות" במשמעותו של חינוך לחיים בוגרים בחברה דמוקרטית, ובכלל זה תוכניות, פעילויות והקניית מושגים בתחום. בהמשך הפרק נעמוד על ההבדל בין חינוך על אזרחות, חינוך לאזרחות וחינוך פוליטי, המצדיק ניסוח זה.

– לשמר את המדינה ניטרלית כדי שתמשיך להגן על היחיד ועל המרחב הפרטי (Galston 1991; Rawls 1993).
בדגם הליברלי השיח החינוכי עוסק באוטונומיה של הפרט, בשמירה על זכויותיו אגב שמירה על זכויותיהם של אחרים, וכן בחיפוש אישי של הטוב מתוך דיאלוג בין מגוון עמדות. לכן החינוך הליברלי מדגיש את הפן הפרוצדורלי של הדמוקרטיה (דיון פתוח וקבלת החלטות משותפת) ונותן מקום של כבוד למיומנויות של הקשבה, ביקורת ודיון ציבורי. בד בבד, החינוך הליברלי מעודד ומפתח שונות אישית ומטפח ערכי גיוון, ריבוי וסובלנות.

3. מחשבה פוליטית ביקורתית

תחת כותרת זו אנו מאגדים תיאוריות פוליטיות שמבקרות הן את הגישה הרפובליקנית והן את הגישה הליברלית בשל ההזרה ואי-הצדק המובנים בהן, ובעיקר הזרה מגדרית, תרבותית, לאומית, גזעית, מינית ומעמדית. אמנם ערכי הריבוי והגיוון משותפים לשיח הליברלי ולשיח הביקורתי, אך לטענת השיח הביקורתי השיח הליברלי אינו אלא תפיסה אתנוצנטרית ופטריארכלית שמקבעת תפיסות הגמוניות.

בשיח הביקורתי נכללים סוגי שיח חלופיים לשיח הרפובליקני והליברלי, כגון שיח פמיניסטי (Mouffe 1997; Arnot 1992), שיח של אזרחות תרבותית, שמדגיש את הזכות להיות שונה ועם זאת שייך (Silvestrini 1998; Torres 1997), ושיח מרקסיסטי, שעניינו צדק חברתי (Apple 1999). מנקודת המבט של המחזיקים בעמדות אלה, הזרות גמישה ומרובת השתייכויות (מגדר, דת, גזע וכדומה), והשיתוף האזרחי נובע מפלורליזם תרבותי וזהותי מתוך הדגשת השונה (Yuval-Davies 1999).

הדגם החינוכי הנגזר מן המחשבה הפוליטית הביקורתית הוא חינוך לצדק חברתי, והמיומנויות המרכזיות שהוא מבקש להנחיל הן ניתוח ביקורתי של המציאות, בייחוד ניתוח יחסי הכוחות והעוצמה בחברה, וכן מיומנויות של פעולה לשינוי: פרקטיקות של דיון ומחלוקת, פרקטיקות של השפעה בדרכים פרלמנטריות ופרקטיקות של שינוי השיח.

חשוב להדגיש ששלוש הגישות הוצגו כאן בצורתן האידיאלית, הטהורה, ואילו במציאות הן שזורות זו בזו (לעתים מדעת ולעתים שלא מדעת). שלושתן נמצאות בכל חברה דמוקרטית כחלק מהתרבות החברתית והפוליטית, אך הגישות הרפובליקנית והליברלית הן עמודי התווך של התרבות הפוליטית המערבית, ואילו השיח הביקורתי צעיר מהן; ואף שקולו נשמע היטב בשדה האקדמי, הרי בשדה הפוליטי (וכך גם בתחום החינוך) השפעתו עדיין מזערית.

ב. גבולותיו של שדה החינוך לאזרחות

טרנס ה' מקלפלין, במאמרו המכונן "Citizenship, Diversity and Education: A Philosophical Perspective" (McLahghlin 1992), מציע לאפיין אזרחות לפי שלושה צירים – זהות, מידות אזרחיות ומעורבות פוליטית – ולמפות את שדה החינוך לאזרחות לפי גישות מינימום ומקסימום לכל אחד מהצירים האלה (ולא לפי תכנים של ידע ומיומנויות).⁴ במסמך זה נאמץ את שיטתו להגדרת גבולות השדה, משום שהיא מאפשרת לסרטט תמונה ברורה ורחבה שלו.

ציר הזהות: במובן המינימלי הזהות היא סטטוס רשמי משפטי (למשל להיות בעל דרכון או בעל זכות הצבעה), ובמובן המקסימלי היא כוללת רכיבים תרבותיים, סוציולוגיים ופסיכולוגיים, כמו מודעות לחברות בקהילה בעלת תרבות דמוקרטית עם אחריות למתרחש בה ועם חובות זכויות, וכן תחושת אחווה ומחויבות. במובנה המקסימלי הזהות דינמית ונתונה להגדרה מחודשת מתוך דיאלוג מתמיד עם הסביבה.

ציר המידות האזרחיות: במובן המינימלי מידות אזרחיות הן מעשים קונקרטיים ומידיים, כמו עזרה לזולת או ציות לחוק. במובן המקסימלי ייבחנו המעשים הקונקרטיים בהקשר רחב, באופן ביקורתי ורפלקטיבי, למשל לפי יחסם למושג הצדק.

4 מקלפלין מציע עוד רכיב למיפוי – תנאים קדם-חברתיים לאזרחות אפקטיבית – אך הוא אינו רלוונטי למסמך זה.



ציר המעורבות הפוליטית: במובן המינימלי מעורבותו של הפרט מתמצה בהצבעה מתוך שיקול דעת ותבונה. במובן המקסימלי מעורבות פירושה מחויבות, עשייה וגישה השתתפותית. התפיסות התיאורטיות של אזרחות (הרפובליקנית, הליברלית והביקורתית) ופעילויות החינוך הנגזרות מהן ממוקמות על הרצפים של שלושת הצירים. במסמך זה יסמנו שלושת הצירים את גבולות השדה, כך שכל פעילות חינוכית שיכולה להימצא עליהם מוגדרת חינוך לאזרחות.

ג. מושגים מרכזיים בשיח החינוך לחיים בוגרים בחברה דמוקרטית

בחלק זה נציג את המושגים המרכזיים בשיח החינוך לחיים בוגרים בחברה דמוקרטית כדי ליצור בסיס לשפה משותפת בהמשך הסקירה והדיון. ההבחנה המרכזית היא בין חינוך **על** אזרחות (המושג הראשון שלהלן), שמתייחס לתוכן בלבד, ובין חינוך לאזרחות (המושגים השני והשלישי שלהלן), שמוסיף על התוכן העיוני גם עמדות וכשרים נחוצים לחיים בחברה דמוקרטית.⁵ במערכת החינוך הישראלית נהוג להבחין בין הוראת האזרחות (מקביל ל"חינוך על אזרחות") לבין חינוך אזרחי. בהמשך המיפוי נשתמש בהבחנה זו. המושג "חינוך לאזרחות" יכול להן את הוראת האזרחות והן את החינוך האזרחי.

הוראת האזרחות (education about democracy או civic education) פירושה הוראת מקצוע האזרחות בתוכנית לימודים רחבה יותר או פחות (לפי מספר שנות לימוד ויחידות לבגרות, מבחר הנושאים וכיוצא באלה). בתוך גישה זו, הרואה בחינוך לאזרחות תחום ידע (knowledge based), קיימות שתי גישות מרכזיות:⁶ (א) גישה ניאוליברלית, שטוענת שיש לנתק את החינוך מפוליטיקה וללמד על המערכת הרשמית; (ב) גישה של אוריינות פוליטית, שטוענת שאין די בהקניית ידע, שכן מטרת הידע לסייע לתלמידים להיות אזרחים משתתפים, ולפיכך נדרש לימוד של קונפליקטים חברתיים ושל מגוון נרטיבים היסטוריים.

חינוך אזרחי (citizenship education) מרחיב את הלימוד אל מעבר לידע על אזרחות ושואף לפתח כלים להשתתפות ולמעורבות, וכן עמדות וערכים דמוקרטיים דוגמת סובלנות וזהות דמוקרטית.

חינוך פוליטי (political education) הוא חינוך לאקטיביזם פוליטי הנשען על ביקורת חברתית, מכון לצדק חברתי ומספק כלים לפעולה בזירה הפוליטית.⁷ חינוך פוליטי מבקש להבהיר את יחסי הכוחות ולבחון אסטרטגיות יעילות להשפיע על המציאות הפוליטית. לפיכך הוא מתמקד בפיתוח כלים של ניתוח מצבים, הגדרת דרכי פעולה ויצירת שינוי במבנה הפוליטי. אפשר לומר שהחינוך הפוליטי מבקש לשקף את התנהלות השלטון לא כ"אגדות פרלמנטריות" של שיעורי אזרחות, אלא כמערך מציאותי למדי של יחסי כוחות שבמסגרתו מקודמים או נדחקים חוקים ואינטרסים.⁸

הבחנה אחרת שחיונית להבנת המיפוי היא ההבחנה בין חינוך דמוקרטי לבין חינוך לדמוקרטיה. **חינוך דמוקרטי** משמעו חינוך המושתת על מידול (modeling) של דמוקרטיה בבית הספר ובכיתה. גישה זו קשורה קשר הדוק לפדגוגיה הפרוגרסיבית הכוללת מעורבות תלמידים בתוכנית הלימודים, בחירה אישית של תחומי הלימוד, לימוד בדרך של מחקר עצמאי ועוד. ההנחה שבבסיס החינוך הדמוקרטי היא שבלא התנאים ההכרחיים לקיום בפועל של אורח חיים דמוקרטי – ובכלל זה שימוש בחשיבה ביקורתית, זרימה חופשית של רעיונות, אמונה ביכולתם של אנשים לפתור בעיות, דאגה לכבודם ולזכויותיהם של פרטים ומיעוטים, וקיום מוסדות חברתיים שמקדמים אורח חיים דמוקרטי – אי-אפשר ללמוד דמוקרטיה (Apple and Beane 1999). חינוך דמוקרטי הוא אפוא חינוך באמצעות דמוקרטיה, כשהלמידה נעשית בדרך של עשייה ושל חוויות השתתפותיות פעילות בבית הספר ובקהילה. **חינוך לדמוקרטיה**, לעומת זאת, מתמקד בלימוד תכנים וערכים דמוקרטיים במגוון אמצעים שאינם פעולה דמוקרטית דווקא.

5 יצוין שלעיתים משמשים מושגים אלה במשמעות שונה מעט מזו שמוגדרת כאן.
6 אפשר לראות את מגוון העמדות בגישה זו כרצף בין שתי המרכזיות שבהן.
7 בשנות השבעים והשמונים שימש המונח "חינוך פוליטי" לתיאור האוריינות הפוליטית (הגישה המרכזית השנייה בחינוך על אזרחות המובאת לעיל), אך כאן המשמעות אחרת כמבואר.
8 חשוב להדגיש שאין התאמה בין דגמי החינוך של השיח הרפובליקני, השיח הליברלי והשיח הביקורתי ובין הוראת האזרחות, החינוך האזרחי והחינוך הפוליטי.



ד. חינוך לאזרחות: גבולות המיפוי

נראה ששוררת תמימות דעים שאזרח טוב הוא אזרח בעל ידע בעניינים ציבוריים, עם מידות אזרחיות טובות, ובעל יכולת להשתתף בזירה הציבורית. לכן אפשר לומר שישנה הסכמה גם באשר לשלושת הרכיבים שיש להנחיל לתלמיד כדי שיהיה לאזרח טוב: ידע, עמדות וערכים, וכלים. המחלוקת מתעוררת במישור הנורמטיבי, ביחס לשאלה איזה ידע, אילו עמדות ואילו כלים יש להנחיל, או במילים אחרות – מיהו אזרח טוב: האם הוא אדם שמציית לחוקים, מצביע בבחירות ודואג לחברו? האם הוא אדם שמעורב בקהילתו, בזירה הציבורית ובארגוני המגזר השלישי? האם הוא אדם שמאמין בפלורליזם ומסוגל להתדיין ולשכנע? או שמא מדובר באדם שמבין את מבנה הכוח של החברה ופועל לתקן אותו ולשנות את הסדר החברתי באופן חתרני (כמו שנתפסו פעם "נשים בשחור" או "הפנתרים השחורים")? מחלוקות אלו הן לב השיח בתחום האזרחות והחינוך לאזרחות. בפרקים הבאים נמפה את שדה החינוך לאזרחות בישראל, כלומר את הידע, את הערכים ואת הכלים הנמצאים בשדה זה כיום, בלא לבחון את הפן האידיאולוגי שלהם או את הצדקתם. במונח "חינוך לאזרחות" נתייחס הן להוראת מקצוע האזרחות והן לחינוך אזרחי. המיפוי אינו כולל את מסגרות החינוך הדמוקרטי (בתי ספר דמוקרטיים).



מאחר שמסמך זה הוא פרי שיתוף פעולה של כמה ארגונים עם לשכת המדען הראשי והמזכירות הפדגוגית במשרד החינוך, הוקמה ועדת היגוי לתכנון ולביצוע של העבודה. צוות מצומצם מקרב חברי הוועדה ניסח את השאלונים לצורך המיפוי, עוזרי מחקר ערכו את הראיונות האישיים והטלפוניים, וחברי הצוות המצומצם ערכו את הראיונות המרכזיים. לבסוף נותחו ועובדו ממצאי המיפוי כדי להציגם בתמציתיות ובבירור. כאמור, המיפוי נועד לתת תמונה של הוראת האזרחות ושל מגוון היבטים אחרים של החינוך לאזרחות במערכת החינוך בישראל. לצורך ביצועו ננקטו הן שיטות מחקר כמותיות והן שיטות מחקר איכותניות.

א. אוכלוסיית המחקר

אלו הקבוצות שנסקרו:

1. בתי ספר.
2. ארגונים המפעילים תוכניות בתחום החינוך לאזרחות בבתי ספר.
3. בעלי תפקידים רלוונטיים במשרד החינוך.
4. מוסדות להכשרת מורים.

1. בתי הספר ופעילותם

בחינת תמונת המצב בבתי הספר התבססה על ראיונות מובנים עם מדגם לא אקראי של נציגים מ-142 בתי ספר. המדגם כלל 55 בתי ספר יסודיים (4% מבתי הספר היסודיים בישראל), 43 חטיבות ביניים (9% מחטיבות הביניים בישראל) ו-44 חטיבות עליונות (6% מהחטיבות העליונות בישראל). המדגם נבנה על בסיס חלוקה גיאוגרפית (יישובים גדולים וקטנים, מהמרכז ומהפריפריה), לפי מגזרים (ממלכתי יהודי, ממלכתי ערבי, דרוזי וממלכתי דתי, בשיעור יחסי לשיעורם באוכלוסייה), ובכל שכבות הגיל.⁹ בחירת האדם המתאים ביותר לענות על השאלון בכל בית ספר נסמכה על שיקול דעתו של מנהל בית הספר. המשיב יכול להיות האחראי על מקצוע האזרחות, הרכז החברתי, מורה לאזרחות, המנהל עצמו ואחרים. לעתים קרובות התקשינו לאתר את האדם בעל המידע הרב ביותר בתחום החינוך לאזרחות בבית הספר, ולכן ראינו יותר מאדם אחד. קושי אחר שהתעורר היה למצוא את האדם המתאים בפרק הזמן שבו נערך הסקר, ולכן המדגם כולל בסופו של דבר 142 בתי ספר, במקום 200 שהיו אמורים להיכלל בו לפי התוכנית המקורית.

מבחינת הפעילות, המיפוי הוגבל לפעילויות שנערכות במסגרת החינוך הפורמלי בבתי ספר. בתי ספר בישראל עוסקים בחינוך לאזרחות בשתי מסגרות עיקריות:

- מקצוע האזרחות: שיעורי "מולדת, חברה ואזרחות" בבית הספר היסודי ושיעורי אזרחות בחטיבת הביניים ובחטיבה העליונה.
- חינוך אזרחי: תוכניות ופעילויות מיוחדות שבית הספר קובע ומארגן לפי רצונו וצרכיו. במסגרת זו יכולים בתי ספר להפעיל תוכניות בחינוך אזרחי כחלק מהחינוך החברתי, במסגרת תוכניות לימודים בית ספריות (תלב"ס), דיוני אקטואליה, טקסים, ימי עיון, סדנאות לתלמידים, השתלמויות למורים וכיוצא באלה. תוכניות מיוחדות כאלה מופעלות בבתי ספר בעזרת צוות המורים, ולעתים קרובות בסיוע עמותות או מלכ"רים מחוץ למערכת החינוך הפורמלית (ארגוני המגזר השלישי) או בסיוע משרד החינוך. ראוי להעיר כי חלק ניכר מפעילות הארגונים נעשה בתיאום עם משרד החינוך.

9 פירוט של המדגם ראו בלוחות 1, 2 ו-3 בנספח 10.



בהנחה שעיקר הפעילות בחינוך לאזרחות מתרחש במסגרת יום הלימודים, נבחנו פעילויות שמתרחשות אחרי שעות הלימודים רק אם בית הספר שותף להן. ארגונים ופעילויות בחינוך הבלתי פורמלי לא נכללו במיפוי.

2. ארגונים המפעילים תוכניות בתחום החינוך לאזרחות

כל ארגון שהעיד על עצמו שהוא עוסק בתחום החינוך לאזרחות באחד משלושת הצירים של מקלפלין (McLahghlin 1992), ושהוא פועל במערכת החינוך הרשמית עם מורים או עם תלמידים, הוגדר במחקר כארגון העוסק בחינוך לאזרחות. במסגרת המחקר רואיינו נציגים מ־44 ארגונים המעורבים באופן זה או אחר בחינוך לאזרחות.¹⁰ איתור הארגונים הרלוונטיים למחקר נעשה בעזרת הכלים האלה:

- חיפוש באינטרנט באתרים שעוסקים בחינוך לאזרחות.
- מידע שעלה בראיונות עם בעלי תפקידים במשרד החינוך.
- מידע שהתקבל משאלוני בתי הספר על פעילויות שהם עורכים בשיתוף ארגונים.
- היכרות של חברי ועדת ההיגוי עם ארגונים שעוסקים בחינוך לאזרחות.
- מידע שהתקבל מהארגונים עצמם במהלך המיפוי.

המיפוי אינו כולל את הארגונים האלה: בתי ספר דמוקרטיים; ארגונים שעוסקים בתחומי תוכן הנגזרים ממושג האזרחות, כמו ארגוני התנדבות (במובן של צדקה), איכות הסביבה, זהירות בדרכים, הגנה על בעלי חיים וכו', וכן ארגונים שעוסקים במיומנויות דיון, כגון יכולת הטיעון (דיבייט) וגישור; ארגונים העוסקים בזהות יהודית־ציונית או ערבית־לאומית.¹¹ ארגונים אלו עוסקים אמנם בנושאים שיש להם קשר הדוק עם חינוך לאזרחות, אך פעילותם אינה נעשית בתוך הקשר כולל של אזרחות ודמוקרטיה. בשל מגבלות זמן ותקציב גם לא רואיינו בעלי תפקידים ברשויות מקומיות.

3. בעלי תפקידים במשרד החינוך

במשרד החינוך פועלות מגוון יחידות שעוסקות במישרין בחינוך לאזרחות. בחרנו לשוחח עם נציגים מיחידות שחינוך לאזרחות הוא עיסוקן המרכזי, בהן היחידות האלה:¹²

- המזכירות הפדגוגית: מפמ"ר (מפקח מקצוע ראשי) הוראת האזרחות ומפמ"רים הקשורים לנושא (גיאוגרפיה ותקשורת)
- המטה ליישום דוחות שנהר וקרמניצר
- מינהל חברה ונוער
- היחידה לשוויון בין המינים
- המרכזים ללימודי אזרחות ודמוקרטיה

4. מוסדות להכשרת מורים

האוניברסיטאות מפקדות על הכשרת מורים לאזרחות המיועדים ללמד בחטיבה העליונה, ואילו הכשרת המורים לחטיבת הביניים נתונה בידי המכללות להוראה. ברוב האוניברסיטאות יש מסלולי הכשרה למורים לאזרחות, ורק במכללות אחדות יש מסלול דומה. עם זאת, במכללות מתקיימים קורסים ייחודיים בתחום האזרחות, המשולבים בתוכניות אחרות, וגם תחומי התוכן שלהם מופו במחקר. כמו כן, בכמה אוניברסיטאות מתקיימות תוכניות לתואר שני בתחום האזרחות והדמוקרטיה שמטרתן להעשיר מורים בתפקיד (מורים לאזרחות ולמקצועות אחרים). גם תוכניות אלה מופו. לצורך המיפוי רואיינו ראשי המסלולים להכשרת מורים באוניברסיטאות ובמכללות הרלוונטיות.

10 רשימה מלאה של הארגונים ראו בנספח 11; יש לציין שלא הצלחנו להגיע לנציגים מכל הארגונים שרצינו לחקור.

11 זאת בשל ההבחנה המוסדית־מבנית של משרד החינוך בין חינוך לאזרחות ולזהות אזרחית ובין חינוך לזהות דתית, קרי ליהדות (זהות יהודית), לאסלאם (זהות ערבית) ולנצרות.

12 רשימה מלאה של המרואיינים ראו בנספח 1.



1. שאלונים סגורים

שאלונים סגורים (שבהם מוצעות כמה תשובות ועל הנשאל לבחור באחת מהן) הוצגו לבעלי תפקידים בבתי הספר בראיונות מובנים. השאלון נפתח בשאלות בדבר הוראת אזרחות בבית הספר, ולאחר מכן מתבקש המראיין לבחור מתוך רשימה את תחומי הפעילויות שבהן השתתף בית ספרו. השאלונים נבדלו זה מזה רק בהתאמתם לבית ספר יסודי, לחטיבת ביניים או לחטיבה העליונה.¹³ את הראיונות ערכו עוזרי המחקר בטלפון, ומטרתם למפות את אופייה ואת היקפה של הפעילות בתחום החינוך לאזרחות במדגם בתי הספר. סקר זה ייקרא להלן "סקר בתי הספר".

2. שאלונים מובנים למחצה

שאלונים מובנים למחצה הועברו לנציגים מארגוני המגזר השלישי ולנציגי מוסדות להשכלה גבוהה. החלק המובנה של שאלון הארגונים (ראו בנספח 3) כולל שאלות סגורות בדבר פעילות הארגון (מספר בתי הספר שאֵתם הוא עובד, החלוקה למגזרים ולשכבות גיל וכדומה), והחלק שאינו מובנה כולל שאלות פתוחות שבהן התבקשו המראיינים לספר מנקודת מבטם על הארגון, על מטרותיו, על התחומים העיקריים שבהם הוא עוסק ועל הפעילויות שלו. הראיונות נערכו בדרך כלל פנים אל פנים, ולעתים הושלמו פרטים בטלפון.¹⁴ השאלון של נציגי המוסדות להשכלה גבוהה (ראו בנספח 4) שאל על מטרות המסלולים ועל תוכניהם, וכן על קהל היעד, על דרישות הסף ועל מספר הבוגרים הממוצע בשנה. הראיונות התקיימו בפגישות פנים אל פנים או בשיחות טלפון, על פי העדפת המראיין.

3. ראיונות

ראיונות נערכו עם בעלי תפקידים רלוונטיים במשרד החינוך. השאלות תוכננו על פי תפקידו של כל מראיין ותחום האחריות והסמכות שלו. המראיינים נשאלו על תחומי הפעילות שלהם והתבקשו למסור נתונים על היקף הפעילות מול בתי הספר והארגונים. בסוף הראיון הוזמנו המראיינים להביע את עמדתם על מצב החינוך לאזרחות ועל הבעיות העיקריות בתחום, וכן להעלות הצעות לשינוי. בסך הכול רואיינו עשרים בעלי תפקידים מיחידות משרד החינוך. לכל המראיינים נמסר שמדובר במיפוי של תחום החינוך לאזרחות שנעשה על ידי מכון ון ליר בירושלים, המרכז לטכנולוגיה חינוכית (מטח) ויוזמות קרן אברהם, באישור המדען הראשי במשרד החינוך. למראיינים שביקשו זאת נשלח אישור של המדען הראשי.

ממצאי המיפוי מסודרים בפרק הבא באופן הדרגתי מן הממוסד אל הפחות ממוסד. בחלק הראשון נתאר את התמונה הכללית שעלתה מן המחקר לעומת המצב הרצוי כפי שהוגדר על ידי משרד החינוך. בחלק השני נידרש להיקף לימודי האזרחות כמקצוע דיסציפלינרי במערכת החינוך ולאופן הכשרת המורים לאזרחות. בחלק השלישי נפנה למפות את היחידות במשרד החינוך העוסקות בנושא ואת פעילות בתי הספר בתחום החינוך האזרחי. בחלק הרביעי נבחן את הוראת האזרחות בבתי הספר הניסויים וברשתות החינוך, ובחלק החמישי נתאר את פעילותם של ארגוני המגזר השלישי במערכת החינוך.

13 שלוש הגרסאות של השאלון מובאות בנספח 2.

14 רוב המראיינים העבירו את המידע שברשותם כמיטב יכולתם, אך היו ששיתפו פעולה באופן חלקי בלבד, ובמקרים מסוימים לא נמסר מידע מפורט. כפי שיפורט בפרק הממצאים, חסר מידע בעיקר על נפח הפעילות של הארגונים בחלוקה על פי שכבות גיל ומגזרים.



א. תמונת מצב של לימוד מקצוע האזרחות בבתי ספר בהשוואה להוראות משרד החינוך

בחלק זה נתאר את הוראות משרד החינוך ביחס להוראת אזרחות בבתי ספר, ולאחר מכן את תמונת המצב על פי דיווחם של נציגי בתי הספר. יוזכר שבשנים האחרונות חל שינוי של ממש במעמד הוראת האזרחות כמקצוע דיסציפלינרי. היבטיו של שינוי זה יפורטו להלן.

1. הוראות משרד החינוך

בית ספר יסודי: משנת תשס"ג מחייב משרד החינוך ללמד אזרחות בבית הספר היסודי (בכיתות ב'-ד') בהיקף של שלוש שעות שבועיות במסגרת המקצוע "מולדת, חברה ואזרחות". תוכנית הלימודים כוללת שלושה צירים שאחד מהם קשור לנושאים של אזרחות ודמוקרטיה.¹⁵ חומרי לימוד פורסמו למן שנת תשס"ה,¹⁶ והמקצוע נלמד היום ברוב בתי הספר היסודיים. לימודי "מולדת, חברה ואזרחות" מסתיימים בכיתה ד', ותלמידי כיתות ה'-ו' אינם עוסקים בנושא כלל.

חטיבת ביניים: משנת תש"ן חלה חובת הוראת האזרחות על כל חטיבות הביניים. התוכנית מחייבת הוראת אזרחות במשך שנה אחת בהיקף של שתי שעות שבועיות. ספר הלימוד העיקרי המשמש את המורים פורסם בתשנ"ד. משנת הלימודים תשס"ג הוקצו שעות עידוד לבתי ספר שהחליטו ללמד אזרחות בחטיבת הביניים (בשנת הלימודים תשס"ח חולקו 800 שעות עידוד). בתי הספר הוזמנו להגיש למפמ"ר אזרחות בקשה לשעות עידוד, והמימון לשעות אלה הגיע מהמטה ליישום דוחות שנה וקרמניצר (עוד על המטה ראו להלן) על פי קריטריונים מוגדרים מראש. על פי חוזר מפמ"ר מתשס"ט, משנה זו חלה חובה ללמד אזרחות בכל חטיבות הביניים בכיתה ט'. הסעיף התקציבי של שעות עידוד להוראת אזרחות בחטיבות הביניים בוטל, ובמקומו הוקצו שתי שעות תקן ללימוד אזרחות לכל בתי הספר (מפמ"ר אזרחות 2008).

חטיבה עליונה: בחטיבה העליונה לומדים אזרחות לקראת בחינת הבגרות. משנת הלימודים תשס"ז שונו הנהלים באשר לזכאות לתעודת בגרות, ובתי הספר חויבו ללמד אזרחות בהיקף של שתי יחידות לימוד, שהן שש שעות שבועיות, לעומת יחידת לימוד אחת בעבר.¹⁷ משנת תש"ע ילמדו כל תלמידי החטיבה העליונה אזרחות בהיקף של שתי יחידות לימוד, ותהיה בחינת בגרות אחת בהיקף זה. בתי ספר שבחרים בכך יכולים להציע לתלמידיהם ללמוד אזרחות בהיקף של שלוש עד חמש יחידות לימוד. ספרי הלימוד של החטיבה העליונה פורסמו בתחילת שנות האלפיים.

לסיכום, על פי הנחיות משרד החינוך התלמידים צריכים ללמוד תכנים אזרחיים במשך מחצית משנותיהם בבית הספר היסודי, במשך שנה אחת בחטיבת הביניים ובמסגרת הלימודים לקראת בחינות הבגרות בחטיבה העליונה. יצוין שמקצוע האזרחות הוא המקצוע היחיד שתלמידים מחויבים להיבחן בו בבחינות הבגרות ואינו נלמד ברצף מבית הספר היסודי ועד החטיבה העליונה.

2. תמונת המצב לפי דיווח נציגי בתי הספר

הנתונים שבלוח 1 להלן מציגים את היקף הלימוד של מקצוע האזרחות בפועל על פי המדגם, בשנת הלימודים תשס"ח, שבה עדיין לא הוקצו שעות תקציביות לחטיבות הביניים ולא חלה חובת הוראה של שתי יחידות לימוד בכל החטיבות העליונות.

15 הצירים הם: "אנחנו אזרחים במדינת ישראל"; "לחיות בסביבות משתנות"; "משפחות ויישובים בראי תולדות ארץ ישראל".

16 פירוט ספרי הלימוד של כל שכבות הגיל מובא בנספח 5.

17 השינוי חל על תלמידים שהחלו ללמוד בכיתה י' בשנת הלימודים תשס"ח ויסיימו את לימודיהם בכיתה י"ב בשנת הלימודים תש"ע ואילך (על פי חוזר מנכ"ל תשס"ז/8א) מתאריך 1 באפריל 2007).



שיעור בתי הספר המלמדים אזרחות על פי היקפים			שיעור בתי הספר המלמדים אזרחות על פי מגזרים			
שלוש שעות שבועיות	שעתיים שבועיות	שעה שבועית	ממלכתי דובר ערבית	ממלכתי דתי	ממלכתי יהודי	סה"כ
19%	51%	30%	82%	80%	100%	96%
8%	70%	22%	90%	66%	87%	86%
3 יח"ל	2 יח"ל	1 יח"ל	100%	100%	100%	100%
1%	44%	55%				

* הכוונה לבתי ספר שמלמדים את המקצוע "מולדת, חברה ואזרחות".

על פי המדגם, רוב מכריע של בתי הספר היסודיים (96%) מלמדים "מולדת, חברה ואזרחות". בולטת העובדה שבמגזר הממלכתי דתי ובמגזר הממלכתי הדובר ערבית רק כ-80% מבתי הספר היסודיים מלמדים את המקצוע. עם זאת, רק 19% מבתי הספר היסודיים עומדים בחובת הוראה של שלוש שעות שבועיות. חובת הוראת האזרחות בחטיבת הביניים לא יושמה במלואה, ורק ב-86% מחטיבות הביניים התלמידים לומדים אזרחות. יתר על כן, רק ב-70% מחטיבות הביניים שמלמדים בהן אזרחות הנושא נלמד במשך שעתיים שבועיות, כפי שמחייבות הוראותיו של משרד החינוך (אך יוזכר שבשנת תשס"ח עדיין לא תוקצבו שעות תקן להוראת המקצוע בחטיבות הביניים, ורק מקצת בתי הספר זכו לשעות עידוד).

הנתונים ביחס לחטיבה העליונה אינם מוחלטים, משום שהשנה שבה נערך המיפוי (תשס"ח) היתה שנת מעבר בהיקף חובת לימודי האזרחות בחטיבה העליונה, ובתי ספר יכלו לבחור אם ללמד אזרחות לבחינת בגרות בהיקף של יחידת לימוד אחת או שתיים. על פי נתוני הפיקוח על לימודי האזרחות, בשנת תשס"ח התחילו 10%-15% מבתי הספר (כ-70 בתי ספר) ללמד אזרחות בכיתה י', והיחידה השנייה נלמדה בתשס"ט. לפחות מחצית מבתי הספר האלה הם במגזר הערבי. אשר ללימוד מתוגבר של אזרחות בהיקף של שלוש עד חמש יחידות לימוד, בשנת תשס"ח חולקו שעות תגבור להוראת אזרחות ל-10 בתי ספר, ובסך הכול תוקצבו 78 שעות תגבור. נוסף על כך הופעלו כיתות על-אזוריות (כיתות שמאפשרות לתלמידים מבתי ספר שונים באותו יישוב ללמוד מקצוע בהיקף מוגבר) להוראת אזרחות בהיקף מוגבר. בסופו של דבר רק בתי ספר מעטים מציעים לתלמידים ללמוד אזרחות בהיקף מוגבר של שלוש עד חמש יחידות לימוד. באשר לספרי הלימוד, הספרים העומדים לרשות המורים בבית הספר היסודי ובחטיבה העליונה חדשים יחסית, ואילו ספר הלימוד לחטיבת הביניים מיושן ודורש עדכון. מלבד זאת, מבחר ספרי הלימוד בערבית מצומצם, ואין בו די גיוון.¹⁸

ב. הכשרת מורים לאזרחות ופיתוח הידע המקצועי שלהם

הכשרת המורים לאזרחות מתחלקת בין האוניברסיטאות ובין המכללות להוראה. מסלול הלימודים באוניברסיטאות כולל לימודים לקראת תואר ראשון באחד החוגים הרלוונטיים ולימודים לקראת תעודת הוראה בבית הספר לחינוך. מסלול הלימודים במכללות כולל לימודים לקראת תואר בוגר בהוראה (B.Ed. - Bachelor of Education) ולימודים לקראת תעודת הוראה. לאחר סיום ההכשרה הבסיסית עומדים לפני המורים לאזרחות שני מסלולים להתמקצעות: לימודים לתואר מוסמך במוסד להשכלה גבוהה או השתלמויות מקצועיות שנערכות מטעם משרד החינוך.



1. הכשרת מורים לאזרחות באוניברסיטאות

מאחר שאין באוניברסיטאות מסלול לתואר בוגר באזרחות, פרחי ההוראה באים ממגוון חוגים במדעי החברה ובמדעי הרוח. התוכנית לתעודת הוראה באזרחות פתוחה בפני תלמידי השנה השלישית לתואר בוגר במדעי החברה ובפני בעלי תואר בוגר במדעי החברה או הרוח. מטבע הדברים, רוב המשתתפים בתוכנית באים מהחוג למדע המדינה, אך כל האוניברסיטאות מאפשרות לסטודנטים מחוגים כגון סוציולוגיה ואנתרופולוגיה, משפטים, תקשורת והיסטוריה להשתתף בתוכנית לתעודת הוראה באזרחות בתנאי שילמדו לימודי השלמה מהחוג למדע המדינה.¹⁹ הלימודים לתואר בוגר מתקיימים במסגרת הפקולטה למדעי החברה או למדעי הרוח, ואילו לימודי התעודה מתקיימים בבית הספר לחינוך או בחוג לחינוך, כמו בכל מקצוע הוראה אחר. בית הספר לחינוך אחראי להבנות את תחום הדעת, שהוא רב-תחומי.

ללימודי התעודה להוראת אזרחות שלושה נדבכים: (א) לימודי חינוך כלליים הכוללים ליבה של פילוסופיה, סוציולוגיה ופסיכולוגיה של החינוך וסמינר דידקטי כללי (עם לימודי בחירה בתחום החינוך); (ב) לימודים בהוראת אזרחות. על פי רוב מדובר בסדנה מעשית בהוראת אזרחות ולימודים עיוניים במסגרת סמינר (ולעתים גם שיעור) בלימודי דידקטיקה של מקצוע האזרחות; (ג) התנסות מעשית בהוראת אזרחות (פרקטיקום).

משך לימודי התעודה שנתיים, אך תלמידים מצטיינים ומורים בפועל יכולים ללמוד בתוכנית של שנה. באוניברסיטאות אחדות (ראו להלן) מתקיימים מלבד לימודי החינוך גם שיעורים עיוניים בתחומי התוכן של אזרחות במסגרת הלימודים לקראת תעודת הוראה. לוח 2 להלן מציג נתונים אחדים על תוכניות ההכשרה להוראת אזרחות באוניברסיטאות. באשר לתוכנית הלימודים, בלוח מצוינים רק קורסי השלמה.

לוח 2: נתונים על תוכניות לימודים לתעודת הוראה באזרחות באוניברסיטאות

שם המוסד	תנאי קבלה	קורסי השלמה	שנת פתיחת התוכנית	תדירות פתיחת התוכנית	מספר ממוצע של תלמידים בשנה
האוניברסיטה הפתוחה	ציון ממוצע 75 בלימודים לתואר בוגר	דת ופוליטיקה	2003	אחת לשנה	25
אוניברסיטת תל-אביב	ציון ממוצע 75 בלימודים לתואר בוגר	אין	2006	אחת לשנה	20
אוניברסיטת בן-גוריון בנגב	ציון ממוצע 75 בלימודים לתואר בוגר	חינוך אזרחי וערכי	1970	אחת לשנה	10
האוניברסיטה העברית בירושלים	ציון ממוצע 80 בלימודים לתואר בוגר	דת, חברה ומדינה; תיאוריות דמוקרטיות	2004*	אחת לשנה	24
אוניברסיטת חיפה	ציון ממוצע 75 בלימודים לתואר בוגר	יסודות המשפט בישראל; פוליטיקה של הסכסוך הישראלי-פלסטיני	2003	אחת לשנתיים	15

* לפני כן נעשתה ההכשרה להוראת אזרחות במסגרת הלימודים לתעודת הוראה במדע המדינה.



רק באוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באוניברסיטה הפתוחה ובאוניברסיטה העברית בירושלים הסטודנטים חייבים ללמוד קורסי תוכן באזרחות (מלבד קורסי השלמה מתחום מדע המדינה). כמו כן, מלבד אוניברסיטת חיפה, שבה מודגש החינוך הפוליטי, כל האוניברסיטאות מתמקדות בידע דיסציפלינרי, בדיקטיקה ובפדגוגיה של הוראת המקצוע על בסיס ספרי הלימוד הקיימים. ראוי לציין כי הנתונים מלמדים שמספר המורים הערבים שיש להם הסמכה להורות אזרחות בחטיבה העליונה נמוך מאוד.

2. הכשרת מורים לאזרחות במכללות להוראה

המכללות להוראה מעניקות לבוגריהן תואר בוגר בהוראה (B.Ed.) ותעודת הוראה. תוכניות הכשרה אלו הן ארבע-שנתיות ומדגישות מאוד את הצד הפדגוגי וההתנסותי. נוסף על כך, המכללות מפעילות תוכניות להסבת אקדמאים, שבמסגרתן לומדים בעלי תואר בוגר. תוכניות אלו הן על פי רוב דו-שנתיות (לעתים אפשר לסיימן בשנה, לפי מספר קורסי ההשלמה הנדרשים) ומקנות תעודת הוראה. כך, במכללת בית ברל שני מסלולים: במסגרת הלימודים לתואר B.Ed. ישנה מגמה להתמחות במדעי החברה והאזרחות. זוהי ההתמחות הגדולה במכללה. נוסף על כך ישנה תוכנית לבעלי תואר בוגר, אשר כמו באוניברסיטאות מכשירה לקראת תעודת הוראה במדעי החברה ובאזרחות. גם במכון כרם ישנו מסלול לימודים לתעודת הוראה באזרחות לבעלי תואר ראשון. לוח 3 להלן מציג נתונים אחדים על תוכניות ההכשרה להוראת אזרחות במכללות להוראה.

לוח 3: נתונים על מסלולי הכשרה למורים לאזרחות במכללות להוראה

המוסד	התואר המוענק	דגשים	שנת פתיחת התוכנית	תדירות פתיחת התוכנית	מספר תלמידים ממוצע לשנה
מכללת אורנים	תואר בוגר הוראה (B.Ed.) באזרחות ולימודי דמוקרטיה תעודת הוראה באזרחות	החברה בישראל (גישה חברתית)	1998	אחת לשנה	6*
המכללה האקדמית בית ברל	תואר בוגר הוראה (B.Ed.) במדעי החברה ואזרחות תעודת הוראה במדעי החברה ואזרחות לחינוך העל-יסודי	התפתחות החברה המודרנית והפוסטמודרנית מתוך התמקדות בדילמות של הפרט, המשפחה, הקהילה, המדינה והקהילה הבינלאומית דגש חזק על התפתחות החברה הישראלית במגוון היבטים, ובעיקר בהיבט הפוליטי והחברתי	2000	אחת לשנה	41 בממוצע: 11 סדירים 30 אקדמאים
המכללה האקדמית צפת	תעודת הוראה במדעי החברה ואזרחות	משטרים אידיאולוגיים, ממשל ופוליטיקה, מחשבה מדינית, המשטר במדינת ישראל	1994	אחת לשנה	15
מכון כרם	תעודת הוראה באזרחות		2000	עד 2007 אחת לשנתיים, מ-2008 אחת לשנה	10

* מדיניות המכללה היא להתאים תוכניות אישיות במידת האפשר, וכך מלבד סטודנטים של המסלול להוראת האזרחות משתתפים בקורסים שהמסלול מציע גם סטודנטים מהמסלול הרב-תחומי ותלמידי הסבה ממקצועות אחרים. מספרם הכולל של התלמידים המשתתפים בקורסים שניתנים במסלול מגיע ל-50.



3. תוכניות לתואר מוסמך באזרחות

קהל היעד של התוכניות לתואר מוסמך באזרחות הוא מורים לאזרחות ולמקצועות משיקים שרוצים להעמיק ולהרחיב את השכלתם בתחום. משך התוכניות הוא שנתיים (חוץ מהאוניברסיטה הפתוחה, ששם המסגרת גמישה והלימודים עשויים להשתרע על פני זמן ארוך יותר). תוכניות אלו אינן מקנות תעודת הוראה. לוח 4 להלן מציג נתונים אחדים על תוכניות הלימודים לתואר מוסמך באוניברסיטאות.

לוח 4: מסלולים לתואר מוסמך באזרחות באוניברסיטאות

מספר תלמידים ממוצע בשנה	שנת פתיחת התוכנית	דגשים	התואר המוענק	מוסד
15	2001; נסגרה ב-2008	ההקשר הישראלי	מוסמך במדע המדינה ודמוקרטיה	אוניברסיטת בר-אילן, המחלקה למדע המדינה
30-25	1998	מדע המדינה וסוציולוגיה היסטוריה של עם ישראל בעת החדשה	מוסמך באזרחות	אוניברסיטת חיפה, החוג לתולדות ישראל
60	1999	פנייה לקהל הרחב ולא רק למורים	מוסמך בלימודי דמוקרטיה	האוניברסיטה הפתוחה, המחלקה לסוציולוגיה, מדע המדינה ותקשורת
20	2001	אזרחות ודמוקרטיה	מוסמך במדע המדינה, עם התמחות בחינוך אזרחי ודמוקרטיה	האוניברסיטה העברית בירושלים, מרכז גילה לחינוך אזרחי ודמוקרטיה

4. פיתוח מקצועי

חלק ממשאבי המפמ"ר לאזרחות מופנים לפיתוח מקצועי של המורים לאזרחות בימי הדרכה ובשעות השתלמות. ימי ההדרכה מיועדים לעבודה אישית עם מורים, על פי רוב מורים מבתי ספר בעלי הישגים נמוכים בבחינות הבגרות או מורים חדשים. הקצאת ימי ההדרכה והעברתם נתונה בידי מדריך הממונה על לימודי האזרחות בכל אזור ואזור.²⁰

שלא כמו ימי ההדרכה, ההשתלמויות קבוצתיות ופתוחות בפני כל המורים לאזרחות. כמו כן, ההשתלמות בהן היא תנאי להרשאה לבדיקת בחינות בגרות תמורת תשלום. את ההשתלמויות מעבירים לרוב מדריכים של הפיקוח על הוראת האזרחות במרכזי הפסגה (פיתוח סגלי הוראה), ב"בית יציב",²¹ ובימים מרוכזים באוניברסיטאות בקיץ. כן נעשות השתלמויות בלמידה מרחוק.²² התגמול עבור שעות ההשתלמות מחושב על בסיס שנתי, והן ניתנות בהיקפים של 14, 28, 56 או 112 שעות. בדרך כלל קשה לגייס מורים להשתלמויות, אך בשל השינויים שחלו בהוראת האזרחות והרחבת היקף הלימוד של המקצוע לשתי יחידות לימוד, יש כעת ביקוש רב להן. לוח 5 להלן מציג את הפיתוח המקצועי שהעניק משרד החינוך למורים לאזרחות בשנת תשס"ח.

20 עד לפני כשלוש שנים היה עיקר עבודתם של המדריכים להעביר השתלמויות, אך מאז נאסר עליהם לעשות זאת בימי ההדרכה. ימי ההדרכה מיוחדים לעבודה פרטנית עם מורים, ואת ההשתלמויות מעבירים המדריכים כקבלני משנה ומקבלים שכר מרשת "עתידי" (הזכיינית של משרד החינוך).

21 "בית יציב" הוא מרכז ארצי להשתלמויות עובדי הוראה במקצועות היהדות, הרוח והחברה השייך למשרד החינוך. התקציב מועבר ממשרד החינוך למכללת קיי וממנה למרכז. ב"בית יציב" פועל צוות מנחים המתמחים בדמוקרטיה וביהדות פלורליסטית ועוסקים בפיתוח חומרי הדרכה ובהנחיית השתלמויות.

22 מדובר בשיתוף פעולה של משרד החינוך ומטה. התוכנית נפתחה בשנת 2000 במסגרת "תמיד – קהילת מורות ומורים לאזרחות" (מטה האוניברסיטה הפתוחה; ראו <http://www.civics.org.il/teachers/index.aspx>). בתשס"ח השתלמו במסגרתה 150 מורים לאזרחות בהיקף של 56 שעות תגמול עם ציון.



לוח 5: הפיתוח המקצועי שהעניק משרד החינוך למורים לאזרחות בשנת תשס"ח

שיעור בתי הספר שמוריהם השתתפו בהשתלמויות (לפי סקר בתי הספר)	שעות השתלמות של המפמ"ר (בשנה)*	ימי הדרכה בחודש המוקצים למפמ"ר (לכלל בתי הספר)	
18%	310	**9	יסודי
74%	200	***37	חטיבת ביניים
77%	***500		חטיבה עליונה

* רוב ההשתלמויות בחטיבת הביניים ובחטיבה העליונה הן בהיקף של 28 שעות כל אחת. המספר הממוצע של מורים בכל השתלמות הוא 40.
 ** המקצוע "מולדת, חברה ואזרחות" נמצא באחריות הפיקוח על הוראת הגיאוגרפיה. לפיכך מעבירים את ימי ההדרכה מדריכי גיאוגרפיה, והם עוסקים בעיקר בגיאוגרפיה ולא בנושאים הקשורים לאזרחות.
 *** רוב ימי ההדרכה מוקצים לחטיבה העליונה.
 **** בשל המעבר לחובת שתי יחידות לימוד בחטיבה העליונה והצורך להכשיר לכך את המורים, ניתנת העדפה להשתלמויות מורים מהחטיבה העליונה.

מהלוח עולה שבשנת תשס"ח (שבה נעשה המיפוי) הוקצו משאבים רבים להפעלת השתלמויות של מורים, והיענות המורים היתה גבוהה מבשנים קודמות (בסך הכול השתלמו כאלף מורים מחטיבת הביניים ומהחטיבה העליונה). כאמור, נראה שהסיבה לכך היא השינוי בהיקף השעות של הוראת אזרחות שהוחל בשנה זו. עם זאת, ימי ההדרכה שמוקצים לתחום דרך מפמ"ר גיאוגרפיה (לבית הספר היסודי) ומפמ"ר אזרחות (לחטיבת הביניים ולחטיבה העליונה) מעטים ואינם מאפשרים למדריכים לתמוך ברוב בתי הספר. המחסור מורגש בייחוד בחטיבת הביניים, שכן המדריכים השייכים למפמ"ר אזרחות מייחדים את רוב זמנם לחטיבה העליונה ואינם פנויים למורי חטיבת הביניים. השתייכותו של החינוך לאזרחות בבית הספר היסודי למפמ"ר גיאוגרפיה מביאה למחסור בכוח הדרכה בתחום האזרחות, הנדרש בשלב חינוכי זה. יתרה מזו, המקצוע "מולדת, חברה ואזרחות" הוא שולי יחסית בבית הספר היסודי, ומעמדו משפיע גם על מעמד תחום האזרחות. גם מיעוט המורים המלמדים "מולדת, חברה ואזרחות" ומגיעים להשתלמויות (18%) מעכב את יצירתה של קהילת מורים מקצועית בתחום האזרחות בבתי הספר היסודיים.

ג. היחידות במשרד החינוך העוסקות בחינוך אזרחי

במשרד החינוך ישנן יחידות רבות שעוסקות בתחום התוכן של אזרחות (מלבד הפיקוח על הוראת האזרחות). ריקי טסלר (2005) מונה יותר מעשרים גופים שיש להם נגיעה לחינוך לאזרחות במשרד החינוך. מתוך רשימה זו נתמקד ביחידות שעיסוקן המרכזי הוא חינוך אזרחי, כלומר בכל היחידות שעיסוקן הקנייני עמדות וכישורים הדרושים לאזרחות דמוקרטית. יחידות אלו פועלות בבתי ספר עם כל הצוות החינוכי או עם הרכזים החברתיים ואינן מתמקדות במורים לאזרחות דווקא.

1. המטה ליישום דוחות שנה וקרמניצר

המטה ליישום דוחות שנה וקרמניצר (להלן: המטה)²³ הוקם בשנת תשנ"ט (1999) כחלק מהמזכירות הפדגוגית, בעקבות סגירת המינהל לחינוך ערכי. כאמור במבוא, דוח קרמניצר (ועדת קרמניצר 1996) עוסק בחינוך לאזרחות ולדמוקרטיה ומדגיש את חשיבות החינוך לאזרחות כתנאי לחיים בדמוקרטיה. הוא ממליץ לתת עדיפות ברורה לחינוך לאזרחות ולהעניקו לכל התלמידים במערכת החינוך. לשם כך על החינוך לאזרחות להימשך לאורך כל שנות הלימודים, לגעת בכל תחומי הלימוד ולכלול פיתוח אקלים אזרחי בבתי הספר. הדוח מפרט את התכנים היסודיים, את הערכים, את הכישורים ואת המיומנויות שראוי לכלול בחינוך לאזרחות. דוח שנה (ועדת שנה 1991) בחן את מצב לימודי היהדות בחינוך הממלכתי. הדוח ממליץ שבתי ספר

23 ראו http://cms.education.gov.il/EducationCMS/UNITS/mazkirut_pedagogit/mate

ממלכתיים יחשפו את תלמידיהם לריבוי התרבותיות בחברה היהודית-ישראלית ויעודדו פלורליזם. גם דוח זה ממליץ שמערכת החינוך תכין תוכניות לימוד וחומרי לימוד מתאימים במקצועות היהדות לכל התלמידים, ושהלימוד ישלב בין היסודות התחומיים ובין היסודות הבין-תחומיים שבלימודי יהדות. יצוין שיישום דוח קרמניצר חל על כל בתי הספר בישראל, ואילו יישום דוח שנהר חל רק על בתי הספר הממלכתיים היהודיים. ההיגיון שהביא לאיחוד היישום של שני הדוחות הוא ששניהם עוסקים בתכנים ערכיים שאינם קוריקולריים דווקא ושבתי הספר נוטים לאחד את העיסוק בהם. מטרת המטה לרכז את העיסוק בכל התחומים הערכיים שאינם דיסציפלינריים, הן בתחום האזרחי-דמוקרטי והן בתחום היהודי-לאומי.

בסוף שנת הלימודים תשס"ח (יולי 2008) החליטה יו"ר המזכירות הפדגוגית, פרופ' ענת זוהר, לחלק את המטה לשניים כדי לאחד את שיעורי האזרחות עם הפעילויות האזרחיות האחרות מבחינה פדגוגית וארגונית. האחריות ליישום דוח שנהר הועברה למפמ"ר תנ"ך, והאחריות ליישום דוח קרמניצר הועברה למפמ"ר אזרחות. התקציבים חולקו בין שני המפמ"רים. בשנת המיפוי עוד פעל המטה, ורוב הפעילויות שהיו רלוונטיות ליישום דוח קרמניצר מתקיימות גם היום באחריות מפמ"ר אזרחות. פעילות המטה כללה את הפעולות האלה:

- השתלמויות מורים: השתלמויות בית ספריות, מחוזיות וארציות שמעבירים מדריכי המטה או ארגוני המגזר השלישי.
- פרסום מכרזים לפעולה משותפת של בתי ספר עם ארגוני המגזר השלישי.
- תקצוב תוכניות לימודים ייחודיות: (א) שעות הוראה להוראת אזרחות בחטיבות הביניים (בוטל בתשס"ט עקב הוספת שעות תקן לכל חטיבות הביניים); (ב) שעות לבתי ספר שמעוניינים ללמד את התוכנית "מדינה יהודית ודמוקרטית" בכיתות י'. על בתי הספר להגיש תוכנית לימודים ולהשתתף בהשתלמויות של המטה; (ג) שעות לבתי ספר שמציעים לתלמידיהם לימודי אזרחות בהיקף של שלוש עד חמש יחידות לימוד.
- ימי הדרכה בבתי ספר.
- מימון מסלולים אוניברסיטאיים שמעניקים תעודת הוראה באזרחות או תואר מוסמך באזרחות.²⁴
- קידום פעילות של חינוך אזרחי ביישובים, בעיקר הקצאת שעות השתלמות במסגרת ההשתלמויות המחוזיות ביישובים שבהם מתבצע מהלך יישובי של חינוך לאזרחות.
- קידום פעילות כללית של חינוך אזרחי: פרסומים, טקסים (למשל יום לציון רצח רבין), קידום מיומנויות חשיבה מסדר גבוה, הטמעת החינוך האזרחי בדיסציפלינות אחרות והקמת ועדה ממלכתית לקביעת מדיניות משרד החינוך בנושא החינוך לחיים משותפים.²⁵

להלן נתמקד בשלוש הפעילויות המרכזיות של המטה: השתלמויות מורים, מכרזים לפעולה משותפת עם ארגוני המגזר השלישי ועידוד ההשתתפות בתוכנית "מדינה יהודית ודמוקרטית". שלושתן מתקיימות גם היום באחריות המפמ"ר לאזרחות.

השתלמויות מורים: המטה מציע למורים השתלמויות כדי להעמיק את הלימוד ואת הבירור הערכי בתחום החינוך לדמוקרטיה ולאזרחות פעילה. בשנת תשס"ח תקצב המטה 5,430 שעות השתלמות ב-148 בתי ספר.²⁶ ההשתלמויות הן בהיקף של 14-28 שעות כל אחת. ההשתלמויות הבית ספריות ממומנות על ידי המטה ומופעלות בדרך כלל על ידי ארגוני המגזר השלישי. בהשתלמויות המוסדיות משתתף רוב צוות

24 כדי לעודד מכללות ואוניברסיטאות לפתוח מסלולי הכשרה באזרחות, מסלולים אלה מתוקצבים באופן יוצא דופן על ידי המזכירות הפדגוגית באמצעות המטה. המסלולים המתוקצבים הם: שני מסלולים באוניברסיטה העברית בירושלים (בבית הספר לחינוך ובמרכז גילה לחינוך אזרחי ודמוקרטיה), המסלול באוניברסיטה הפתוחה והמסלול במכללת אפרתה (שניהם מסלולים לתעודת הוראה באזרחות). כל מסלול מתוקצב למשך שנתיים.

25 באוגוסט 2008 הוקמה לשם כך ועדת סלומון-עיסאווי. הוועדה נועדה לספק תשתית מושגית, פדגוגית וארגונית לתחום החינוך לחיים משותפים בין יהודים לערבים בישראל ולהביא לקביעת מדיניות ממלכתית בתחום זה עבור מערכת החינוך. הוועדה פרסמה את המלצותיה בינואר 2009. ראו <http://cms.education.gov.il/educationcms/units/owl/hebrew/sarhinuch/vaadatse/vehaadatmeshotafim.htm>

26 2,530 שעות מתוכן ניתנו במסגרת בית ספרית, 2,450 ניתנו במסגרת מחוזית וכ-450 ניתנו במסגרת ארצית. חלוקה לפי מגזרים ראו בנספח 10, לוח 4.



המורים של בית הספר. המידע על ההשתלמויות מופץ בין בתי הספר באמצעות מכתב למנהל (קול קורא להגשת הצעות להשתלמויות). לעתים קרובות הארגונים הם שמדרבנים את בתי הספר להיענות לקול הקורא. ההשתלמויות המחוזיות התקיימו בהנחיית רפרנטים של המטה ובשיתוף פעולה עם ארגוני המגזר השלישי. כמו כן תוקצבו השתלמויות ביישובים שהפעילו תוכנית יישובית ייחודית.²⁷ את ההשתלמויות האלה הנחה על פי רוב הארגון שהיה מופקד על התוכנית היישובית. במסגרת ההשתלמויות הארציות תוקצבו השתלמויות למורים במקצועות אחרים (גיאוגרפיה, אמנות, אנגלית, תנ"ך ותקשורת) כדי שיוכלו לשלב נושאים של אזרחות, דמוקרטיה וחיים משותפים בתחומי הדעת שלהם.

מכרזים לפעולה משותפת עם ארגוני המגזר השלישי: במסגרת הפעולות ליישום דוח קרמניצר ממזין המטה את ארגוני המגזר השלישי להשתתף במכרזים לארגון פעילויות ייחודיות בבתי ספר במימון המטה.²⁸ בשנת תשס"ז פורסם מכרז למגוון פעילויות אשר הופעלו בשנת תשס"ח. המכרזים כללו את הפעילויות האלה: קבוצות לימוד בסמינרים ובימי עיון לבתי ספר על-יסודיים, מפגשי תלמידים (ערבים ויהודים, חילונים ודתיים, חינוך רגיל וחינוך מיוחד), בתי מדרש וימי זיכרון. במכרז בשנת תשס"ח זכו המדרשה באורנים, שנתנה שירותים לבתי ספר יסודיים במחוז צפון; ועמותת "גשר מפעלים חינוכיים" שנתנה שירותים לבתי ספר על-יסודיים בכל הארץ (בשיתוף עמותת "קלידוסקופ", שקיימה את המפגשים בין יהודים לערבים). מכרז זה כלל עוד תחומים (כמו שירותים לבתי ספר יסודיים מחוץ למחוז צפון). אך ארגונים לא הגישו מועמדות, והכסף לא נוצל. בשנת תשס"ח (לקראת תשס"ט) פורסם מכרז דומה, אך גם אליו לא ניגש שום ארגון, והוא בוטל.

עידוד ההשתתפות בתוכנית "מדינה יהודית ודמוקרטית": המטה מציע לחטיבות העליונות ליזום תוכנית בנושא מדינה יהודית ודמוקרטית לכיתות י', והוא מממן שעת לימוד אחת בשנה לטובת תוכנית זו. בתשס"ח שונתה המתכונת כך שבתי הספר נדרשו לבחור שתיים-שלוש סוגיות אזרחיות ולהעמיק את הלמידה בהן אגב פיתוח מיומנויות חשיבה מסדר גבוה ודיון באקטואליה. לפחות אחד מצוות המורים המלמדים בתוכנית בשנה שבעבורה מתבקשת ההקצבה מחויב לעבור השתלמות מטעם המטה. בשנת תשס"ח הוקצו 220 שעות לתוכנית זו, והן חולקו בין 67 בתי ספר (9% מהחטיבות העליונות בארץ). הקצאת השעות לתוכנית הלימודים "מדינה יהודית ודמוקרטית" נמשכה גם בשנה"ל תשס"ט על ידי מפמ"ר אזרחות.

2. מינהל חברה ונוער

מינהל חברה ונוער אחראי לתחום החינוך החברתי בחטיבת הביניים ובחטיבה העליונה,²⁹ ומטרתו להשפיע על אורח החיים הבית ספרי.³⁰ אלו הם העקרונות שלאורם פועל ומחנך המינהל: מחויבות למדינת ישראל, חינוך לאורח חיים דמוקרטי, סולידריות ואחריות חברתית, פיתוח זהות ישראלית-תרבותית או ישראלית-יהודית (או דרוזית או ערבית), טיפוח מנהיגות נוער ותפיסה קהילתית. כמו כן, המינהל אחראי להכשיר ולהוביל את רכזי החינוך החברתי ואת רכזי המחויבות האישיה בבתי הספר.³¹ פעילותו של מינהל חברה ונוער מתמקדת בכמה תחומים: תוכניות פעילות בקהילה; תוכנית לימודים לשיעורי מחנך; דיוני אקטואליה; ופרסומים ותוכניות מיוחדות.

27 היישובים היו גבעתיים, לוד, כפר סבא, הרצליה, קריית שמונה, נתיבות וחורפיש.
28 ראו http://cms.education.gov.il/EducationCMS/Units/Mazkirut_Pedagogit/Mate/YozmotYichudiot/michraz.htm
29 היחידה המקבילה שאחראית על בתי ספר יסודיים היא האגף לחינוך יסודי.
30 ראו <http://noar.education.gov.il>
31 על פי תקן משרד החינוך, רכז חינוך חברתי מקבל 6% משרה + 0.4% משרה לכל כיתה (לשם השוואה, יועץ מקבל 1.7% לכיתה).



תוכניות פעילות בקהילה

מחויבות אישית: התוכנית מיועדת לבתי ספר על-יסודיים ובמסגרתה מייחדים התלמידים לפחות שעתיים שבועיות מזמנם החופשי לפעילות למען הקהילה. את התוכנית מפעילים בדרך כלל הרכזים החברתיים בסיוע חומרים כתובים של מינהל חברה ונוער. בתי הספר מקבלים על עצמם להפעיל תוכנית של מחויבות אישית, אף שלא חלה עליהם חובה כזאת (בתי ספר רבים אינם יודעים שהתוכנית אינה חובה). בפעילות ההתנדבותית משתתפים בדרך כלל תלמידים בכיתה י'.

מעורבות חברתית קהילתית ואזרחית: במחוז דרום נעשה ניסוי של מעורבות חברתית קהילתית ואזרחית. תשס"ח היתה השנה השנייה של הניסוי, והשתתפו בו 60 בתי ספר שנבחרו על סמך סיכויי ההצלחה שלהם לגייס את כלל התלמידים לפרויקט. פעילות זו החליפה את פרויקט המחויבות האישית בבתי הספר המשתתפים. במסגרת הניסוי הוקמו פורומים בית ספריים ועירוניים ופורום רכזים של המחוז, וברוב המקרים התלמידים בכיתות ז'-י"ב ייחדו שעתיים שבועיות לפעילות חברתית וקהילתית, על פי רוב אחרי שעות הלימודים. כל בית ספר הקצה רבע משרה לרכז מעורבות (שמונה שעות בשבוע); חמש מתוכן תרם מינהל חברה ונוער, ושלוש הקצה בית הספר). רכזי המעורבות השתתפו בתשס"ח בהכשרה של 112 שעות בהנחיית מינהל חברה ונוער ובשיתוף אוניברסיטת בן-גוריון בנגב. 15 רשויות מקומיות השתתפו בפרויקט והקצו רכז רשותי בחצי משרה שקיבל תמיכה, הכשרה וליווי ממינהל חברה ונוער. רכזי החינוך החברתי בשיתוף רכזי המעורבות עבדו עם הצוותים בבתי הספר ויצרו תוכניות פעולה ולימודים. מלבד המימון שהעניק המינהל גויסו לניסוי תרומות מחוץ למשרד החינוך. במחוז דרום ניסו השנה גם את תעודת הברגות החברתית: תלמידים שייחדו שעתיים שבועיות למעורבות חברתית במשך שלוש שנים לפחות קיבלו תעודת בגרות חברתית. את הניסוי מלווה מחקר הערכה שכולל קבוצות מיקוד והעברת שאלונים.

"לאורו נלך": תוכנית שמופעלת בשיתוף עמותת "לאורו נלך" (www.leo.net). במסגרת הפרויקט מתנדבים תלמידי כיתות י"ב – בעיקר מבתי ספר ממלכתיים דתיים, משיבות תיכוניות ומאולפנות – בערים וביישובים שנמצאים בטווח של שעה נסיעה ממקום לימודיהם. ההתנדבות מתקיימת אחת לשבוע. **עיר מתנדבת נוער:** תוכנית שמופעלת בשיתוף ארגון הג'וינט בכ-55 רשויות מקומיות. הג'וינט מממן רכז רשותי, וזה חובר לרכזי בתי הספר ליצירת תוכניות התנדבות לנוער. הג'וינט אחראי גם על הכשרת הרכזים הרשותיים והבית ספריים. התלמידים אינם חייבים להשתתף בתוכנית.

הנוער במרכז העניינים: פרויקט של איגום משאבים וגורמים ושיתוף בני נוער בדיון בנושאים שרלוונטיים להם. הפרויקט מתקיים בכ-138 רשויות מקומיות, ובמסגרתו הוקמו שולחנות עגולים בהשתתפות בני נוער (מועצת תלמידים רשותית שמופעלת ומלווה על ידי מינהל חברה ונוער) ונציגים של עמותות, גופים המפעילים מתנדבים, המגזר העסקי, תנועות נוער וועדי הורים ביישוב. בשולחנות העגולים נדונים צורכי הנוער ביישוב.

תוכנית לימודים לשיעורי מחנך

הביטוי הרשמי של פעילות מינהל חברה ונוער בבתי הספר הוא בשעות המחנך. מנובמבר 2007 הוחלה תוכנית ליבה מחייבת לשעת מחנך לכיתות ז'-י"ב. התוכן של תוכנית זו הוגדר כך: "אבני היסוד של החינוך החברתי-קהילתי: חינוך לאורח חיים דמוקרטי, סולידריות ואחריות חברתית, מנהיגות נוער, קהילתיות, זהות ציונית-יהודית-ישראלית (ובמגזרים הערבי והדרוזי: זהות ערבית-ישראלית וזהות דרוזית-ישראלית) ומחויבות למדינת ישראל"³². מינהל חברה ונוער פיתח סילבוס עם מערכי שיעור ופעילויות למחנכים (בגרסה מודפסת ודיגיטלית). הפעילויות הותאמו גם לבתי ספר ממלכתיים דתיים ותורגמו לערבית (עם ההתאמה הנדרשת למגזר הערבי, למגזר הדרוזי ולמגזר הבדואי). כמו כן, התקיימו השתלמויות לרכזים חברתיים מ-500 בתי ספר לצורך הטמעת התוכנית, ומתקיים מחקר הערכה בשיתוף ראמ"ה (הרשות הארצית למדידה והערכה בחינוך) על יישום התוכנית.



דיוני אקטואליה

מינהל חברה ונוער עוסק בהכשרת מורים ומחנכים לטפל בנושאי אקטואליה. במינהל נבנה מודל הוראה בנושאי אקטואליה. מדי שבוע נשלח לבתי הספר גיליון מודפס של העלון "על סדר היום", ובו הצעות לפעילויות בנושאים אקטואליים. העלון מתפרסם גם באתר האינטרנט של המינהל.

פרסומים ותוכניות מיוחדות

מינהל חברה ונוער מוציא שפע של פרסומים ותוכניות בדפוס ובפורמט דיגיטלי (באתר האינטרנט של המינהל). את כל התוכניות מעביר הרכז לחינוך חברתי, שלומד עליהן ומשווק אותן לבית הספר. אחת התוכניות נקראת "להיות אזרח", ומטרתה להקנות לתלמידי כיתה י' מהמגזר היהודי ומהמגזר הערבי את משמעות היותם אזרחים. בסוף התוכנית נערך טקס שבו מחלקים לתלמידים תעודות זהות. התוכנית מתקיימת במימון בתי הספר, על פי רוב בשעות מחנך, בעזרת חוברת בעברית ובערבית.

3. היחידה למגדר ולשוויון בין המינים

היחידה למגדר ולשוויון בין המינים³³ פועלת ליצירת תודעה שוויונית בקרב התלמידים. היחידה פועלת מול תלמידים, מורים, גננות ומפמ"רים ומוציאה אל הפועל שלל פעילויות: תוכניות הדרכה לתלמידים בבתי הספר (בשיתוף ארגוני המגזר השלישי); תוכניות השתלמות בית ספריות וסדנאות העצמה למורים ולגננות; תוכניות אקדמיות למורים ולגננות; שינוי והתאמה של תוכניות לימודים לכל הגילים כך שיביאו לידי ביטוי תפיסות מגדריות שוויוניות; שילוב תכנים מגדריים בתחומי הדעת בהוראה ובלמידה; פיתוח יחידות לימוד מגדריות בשיתוף המפמ"רים והאגף לתוכניות לימודים; עידוד הכנה של עבודות גמר בנושאים מגדריים; קיום כנסים וימי עיון.

צוות מדריכות מהיחידה מעבירות ימי עיון, השתלמויות והרצאות יחידות (גם בהשתלמויות של מפמ"רים במגוון מקצועות). את ההשתלמויות מעבירות גם מדריכות מארגוני המגזר השלישי, ובשנת תשס"ח השתתפו בהן כ-2,500 מורים וגננות.

רבות מהפעילויות עם התלמידים נעשות בשיתוף ארגונים מהמגזר השלישי המשתתפים במכרזים, ואלו כמה מהן: תוכניות העצמה לנערות; מגדר, פוליטיקה ואזרחות פעילה; כבוד האדם ושוויון בין המינים; משפט, מגדר וכבוד האדם; קידום נערות במדעים וטכנולוגיה; מפגשי אימהות ובנות. הארגונים המשתתפים פעולה עם היחידה הם "המרכז הישראלי לכבוד האדם", "קול הילד" (בבתי ספר יסודיים), "קולך" (בבתי ספר ממלכתיים דתיים), "עמירים" (במגזר הלא יהודי בצפון), המדרשה באורנים (בצפון) ושדולת הנשים (לא היתה פעילה בתשס"ח).

התוכניות כוללות 10-14 מפגשים של שעתיים, ובשנת תשס"ח השתתפו בהן כ-20,400 תלמידים ותלמידות. בתי הספר משלמים עבור הפעילות באופן חלקי לפי מדד הטיפוח. את הפעילות משווקת חברת Edusystems, זכיינית של משרד החינוך.

4. המרכזים ללימודי אזרחות ודמוקרטיה

המרכזים ללימודי אזרחות ודמוקרטיה³⁴ עורכים לתלמידי חטיבת הביניים והחטיבה העליונה סיורים וסדנאות בכנסת ובמערכת בתי המשפט (בבית המשפט העליון ובבתי המשפט המחוזיים בנצרת, בחיפה, בראשון לציון ובבאר שבע). במסגרת זו התלמידים מסיירים במוסדות, נפגשים עם בעלי תפקידים ומשתתפים בסדנאות לפי בחירת בית הספר. רוב המשתתפים הם תלמידי כיתות י'-י"ב, והם מסיירים בקבוצות של עד 20 תלמידים. בכל שנה משתתפים בסיורים כ-50 אלף תלמידים מכ-800 בתי ספר ברחבי הארץ, מתוכם כ-18 אלף תלמידים מגיעים לפעילויות בכנסת וכ-32 אלף מגיעים לפעילויות בבתי המשפט. כ-15% מהתלמידים המשתתפים הם מהמגזר הערבי וכ-20% הם מהמגזר הדתי. את הפעילות מקיים זכיון של משרד החינוך, שמקבל זיכיון לשלוש שנים. בסוף שנת תשס"ח זכתה מכללת יהודה ושומרון, שהיתה הזכיינית הקודמת, בזיכיון לתקופה של שלוש שנים נוספות.

<http://cms.education.gov.il/EducationCMS/Units/Shivion/HomePage.htm> 33
http://cms.education.gov.il/EducationCMS/Units/Mazkirut_Pedagogit/ezrachut 34



5. סוגיות הנוגעות לפעילותן של יחידות משרד החינוך העוסקות בחינוך אזרחי

יחידות רבות במשרד החינוך עוסקות בחינוך אזרחי אך פועלות בלא תיאום ביניהן בפיתוח הידע והפעילויות. מהיעדר התיאום נובעות כמה בעיות: ראשית, לעתים קיימת בין היחידות חפיפה בתכנים ובפעילויות. אמנם נעשו ניסיונות ליצור שיתוף פעולה ושיתוף בידע, אך ניסיונות אלה לא צלחו והשפיעו רק מעט על דפוסי העבודה. שנית, פעילותן של היחידות במשרד החינוך לעתים קרובות אינה יוצאת אל הפועל ואינה ממומשת בפעילות חינוכית עם תלמידים בשל היעדר מסגרת קוריקולרית (שעות הוראה מתוקצבות). אמנם קיימת פעילות ענפה של המשרד בתחום החינוך האזרחי, אך בהיעדר תקצוב לבתי הספר, יישום הפעילות תלוי בהעדפות של מנהליהם. בהקשר זה תמוה במיוחד היחס בין הפעילות הענפה של מינהל חברה ונוער בפיתוח תוכניות ובהכשרת עובדי הוראה ובין היישום של פעילות זו במערכת החינוך, שמתבטא בשעת מחנך שבועית יחידה.

שלישית, הפעילויות המיועדות לתלמידים נותנות להם הזדמנויות ייחודיות ללמוד את תחום האזרחות, להיפגש עם תלמידים מקהילות אחרות בחברה הישראלית, לבקר במוזיאונים וכדומה. ואולם, פעילויות אלה נעדרות הקשר כולל ואינן מתחברות לשיעורי האזרחות ולתוכנית הלימודים, וכך מוחמצת ההזדמנות להקנות לתלמידים הבנה רחבה וכוללת של הנושא. יש לקוות שהכפפת המטה ליישום דוח קרמניצר למפמ"ר אזרחות (משנת תשס"ט) תביא לחיזוק הקשר בין שיעורי האזרחות לפעילויות האחרות בתחום התוכן הזה. רביעית, יחידות המשרד מציעות לבתי הספר השתלמויות למורים ופעילויות לתלמידים במימון המשרד. ההשתלמויות מאפשרות למורים שאינם מתחום האזרחות להעשיר את בסיס הידע שלהם ולשלב אותו בהוראה. ואולם, הנגישות של בתי ספר למידע על ההשתלמויות לוקה בחסר, ובמשרד החינוך אין מעקב שיטתי אחר חלוקת המשאבים לבתי הספר. לפיכך לא ידוע אילו בתי ספר כבר נהנו מהמשאבים, ואין מאותרים בתי ספר שאינם ערים לאפשרויות העומדות בפניהם. כמו כן, אחד הקריטריונים לחלוקה של משאבי השתלמויות הוא דירוג חברתי-כלכלי של בית הספר (לפי אשכול), אך אין קריטריון דומה בפעילויות התלמידים, והן משווקות על ידי הארגון שזכה במכרז. כך נוצר מצב שבו חלקים ממערכת החינוך נהנים פעם אחר פעם מהשתלמויות ומפעילויות שהמשרד מממן, ולחלקים אחרים במערכת החינוך אין נגישות לפעילויות כלל.

6. פעילות בתי הספר בתחום החינוך האזרחי לפי סקר בתי הספר

בשאלון שהועבר לנציגי בתי הספר ניתנה רשימת נושאים, והם התבקשו לציין באילו מהם בית הספר מקיים פעילות. מאחר שמדובר בשאלון סגור, לא התקיים דיון על הקטגוריות, ויש להניח שניתנו להן מגוון פרשנויות. כך למשל, בבתי ספר רבים עוסקים בהתנדבות אחרי הצהריים או בפעילויות חד-פעמיות בקהילה, למשל בבתי אבות, ופעילות זו נכללת בקטגוריה "אזרחות פעילה" אף שהיא נעדרת הקשר אזרחי, כפי שיפורט בהמשך. בלוח 6 להלן מוצג שיעור בתי הספר העוסקים בפעילויות בתחום החינוך האזרחי על פי סוג הפעילות.

הממצא העיקרי הוא ש-30% מבתי הספר בכל שכבות הגיל אינם מקיימים כל פעילות הקשורה לחינוך אזרחי ולחיים משותפים. בתי הספר המקיימים פעילות בנושא, בכל שכבות הגיל, מתמקדים בתחום האזרחות הפעילה. אך כאמור, מן הדוגמאות שהציגו בתי הספר עולה שמדובר בעצם בפעילות קהילתית נעדרת הקשר רחב של השתתפות אזרחים בדמוקרטיה. כמו כן, ניכר שבבית הספר היסודי ובחטיבה העליונה מקיימים דיוני אקטואליה עם התלמידים, אך פעילות זו אינה שכיחה בחטיבת הביניים. תחום אחר שמקבל מקום מרכזי בבית הספר היסודי אך נעלם בחטיבת הביניים הוא איכות הסביבה. תחת זאת, בחטיבת הביניים מודגשים נושאים של רב-תרבותיות ומתקיימים מפגשים בין קבוצות בחברה הישראלית. שכיחות המפגשים בין תלמידים יהודים לערבים עולה עם המעבר מחטיבת הביניים לחטיבה העליונה, אך מפגשים בין חילונים לדתיים מתקיימים בהיקף מצומצם בחטיבת הביניים, ואף פחות מכך בחטיבה העליונה.



לוח 6: שיעור בתי הספר העוסקים בפעילויות בתחום החינוך האזרחי על פי סוג הפעילות

חטיבת עליונה	חטיבת ביניים	בית ספר יסודי	
53%	59%	70%	אזרחות פעילה
68%	31%	70%	דיוני אקטואליה
11%	0	36%	איכות הסביבה
34%	23%	17%	מפגשי יהודים-ערבים
7%	18%	5%	מפגשי דתיים-חילונים
13%	11%	6%	חינוך לשלום
18%	20%	4%	זכויות אדם
41%	30%	0	רב-תרבותיות
9%	7%	0	ביקורים בכנסת
9%	4%	0	מנהיגות
27%	לא רלוונטי	לא רלוונטי	להיות אזרח
9%	לא רלוונטי	לא רלוונטי	מדינה יהודית ודמוקרטית
30%	30%	30%	אין שום פעילות

ד. חינוך לאזרחות בבתי ספר ניסויים וברשתות החינוך

ישנם 16 בתי ספר ניסויים שלניסוי שלהם יש זיקה ישירה לחינוך לאזרחות. לוח 7 להלן מציג רשימה של בתי הספר הניסויים הללו ומפרט את נושא הניסוי, את חטיבת הגיל ואת המגזר שבו הוא נערך.



שם בית הספר	נושא הניסוי	גיל ומגזר
נרקיסים	ממימוש עצמי לאחריות חברתית	יסודי, ממלכתי יהודי
אל בירוני ג'דידה	בחירה אישית כמנוף לצמיחה	על-יסודי, ממלכתי דובר ערבית
אולפנית הראל	דילמות חברתיות	על-יסודי, ממלכתי דתי
מעלה שחרות	מלומד עצמאי לאדם אוטונומי	על-יסודי, ממלכתי יהודי
יחד	דתיים וחילונים	יסודי, ממלכתי יהודי
אולפנת אמנה	חברה, סביבה ותרבויות	על-יסודי, ממלכתי דתי
אמית תל-אביב	מנהיגות בגישה דיאלוגית	על-יסודי, ממלכתי דתי
כפר אדומים	שילוב בין זרמים דתיים, מסורתיים וחילוניים	יסודי (עד כיתה ח'), ממלכתי דתי
נווה שלום	דו-קיום יהודי-ערבי	יסודי, ממלכתי (תלמידים יהודים וערבים)
סלאח אדין	דו-קיום יהודי-ערבי	יסודי, ממלכתי דובר ערבית
מבואות הנגב	אזרחות פעילה	על-יסודי, ממלכתי יהודי
נווה במדבר	יזמות חברתית בדרך של מחקר פעולה	יסודי, ממלכתי יהודי
ויצמן (ביפו)	ביחד ולחוד (יהודים וערבים)	יסודי, ממלכתי (תלמידים יהודים וערבים)
ויצ"ו הדסים	מלמיצה משמעותית לעשייה חברתית	על-יסודי, ממלכתי יהודי
הכפר הירוק	פיתוח מנהיגות סביבתית	על-יסודי, ממלכתי יהודי
גנים	בית ספר הומניסטי	יסודי, ממלכתי יהודי

נוסף על בתי הספר שברשימה זו, כל בתי הספר השייכים לרשתות אורט ועמל ולמלכ"ר "יד ביד" (בתי ספר דו-לשוניים בעברית ובערבית) עוסקים בחינוך לאזרחות. ברשת עמל רואים בחינוך לאזרחות ציר מרכזי, וכל בתי הספר של הרשת מחויבים להשתתף בתוכנית "להיות אזרח" של מינהל חברה ונוער. כמו כן, קיימת פעילות ענפה בתחום מעורבות בקהילה. ברשת אורט פותחו שני אתרי אינטרנט בתחום החינוך לאזרחות, והרשת מדגישה את החינוך לרב-תרבותיות. כל בתי הספר של הרשת מחויבים לפתח תוכניות למעורבות בקהילה במסגרת "נוער אורט למען הקהילה". בתי הספר הדו-לשוניים של "יד ביד" כוללים תלמידים ומורים יהודים וערבים ומפתחים תוכניות לימודים ייחודיות שעוסקות בחיים משותפים, ברב-תרבותיות ובאזרחות.

ה. פעילותם של ארגוני המגזר השלישי בבתי הספר

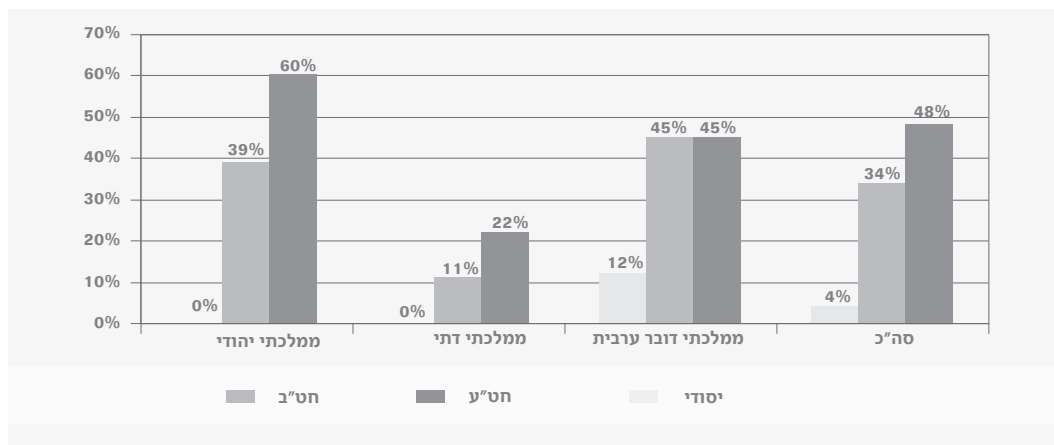
ארגוני המגזר השלישי העוסקים בחינוך אזרחי פועלים במערכת החינוך במגוון אופנים, הן בהשתלמויות למורים (מורים לאזרחות ומורים שאינם מלמדים אזרחות) והן בפעילות עם התלמידים, ובכלל זה סמינרים מרוכזים, מפגשים בין מגזרים באוכלוסייה, ביקורים במוזיאונים, סיורים ולימוד תוכניות שפותחו בארגונים. חלק זה של המיפוי מתמקד בארגונים אלה וסוקר את היקף פעילותם ותדירותה בבתי הספר של קשת המגזרים, את קהלי היעד ואת התכנים שהארגונים מבקשים להנחיל למורים ולתלמידים.



1. היקף הפעילות של הארגונים במערכת החינוך

מיפוי היקף הפעילות של ארגוני המגזר השלישי בבתי הספר מטרתו להבהיר באיזו מידה מעורבים ארגונים אלה בהפעלת תוכניות של חינוך אזרחי במערכת החינוך. תרשים 1 להלן מציג את שיעור המעורבות של ארגוני המגזר השלישי בבתי הספר על פי מגזר ועל פי חטיבות גיל.³⁵

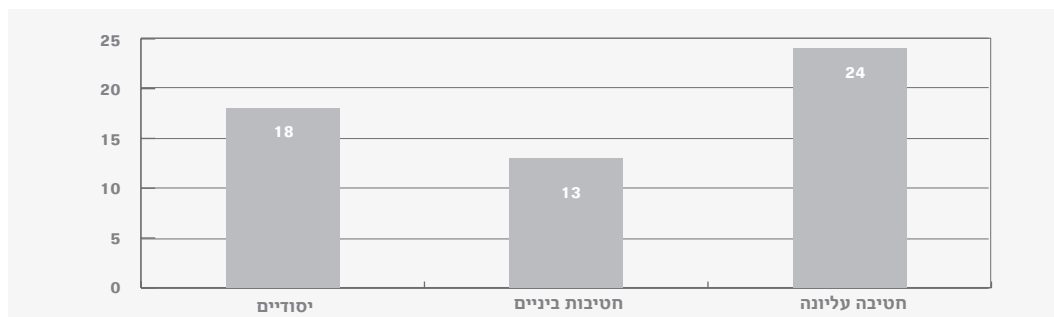
תרשים 1: מעורבות ארגוני המגזר השלישי במערכת החינוך (לפי סקר בתי הספר)



אפשר לראות ששייכות שיתוף הפעולה עם ארגוני המגזר השלישי עולה ככל שעולה גיל התלמידים, עד שכמצצית מהחטיבות העליונות משתפות עמם פעולה. בתי ספר יסודיים והחינוך הממלכתי דתי כולו כמעט שאינם משתפים פעולה עם ארגונים אלו.

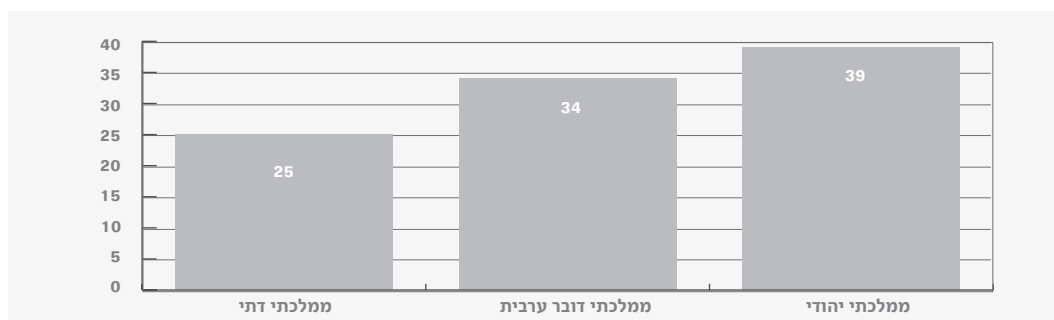
כזכור, גם הארגונים נשאלו על פעילותם בבתי ספר. בתרשים 2 להלן מוצג מספר הארגונים הפועל בכל שכבת גיל, ובתרשים 3 להלן מוצג מספר הארגונים הפועל בכל מגזר.³⁶

תרשים 2: מספר הארגונים הפועלים בכל שכבת גיל*



* ארגון עשוי לפעול ביותר משכבת גיל אחת.

תרשים 3: מספר הארגונים הפועלים בכל מגזר*



* ארגון עשוי לפעול ביותר ממגזר אחד.

35 התרשים מבוסס על לוח 5 בנספח 10.

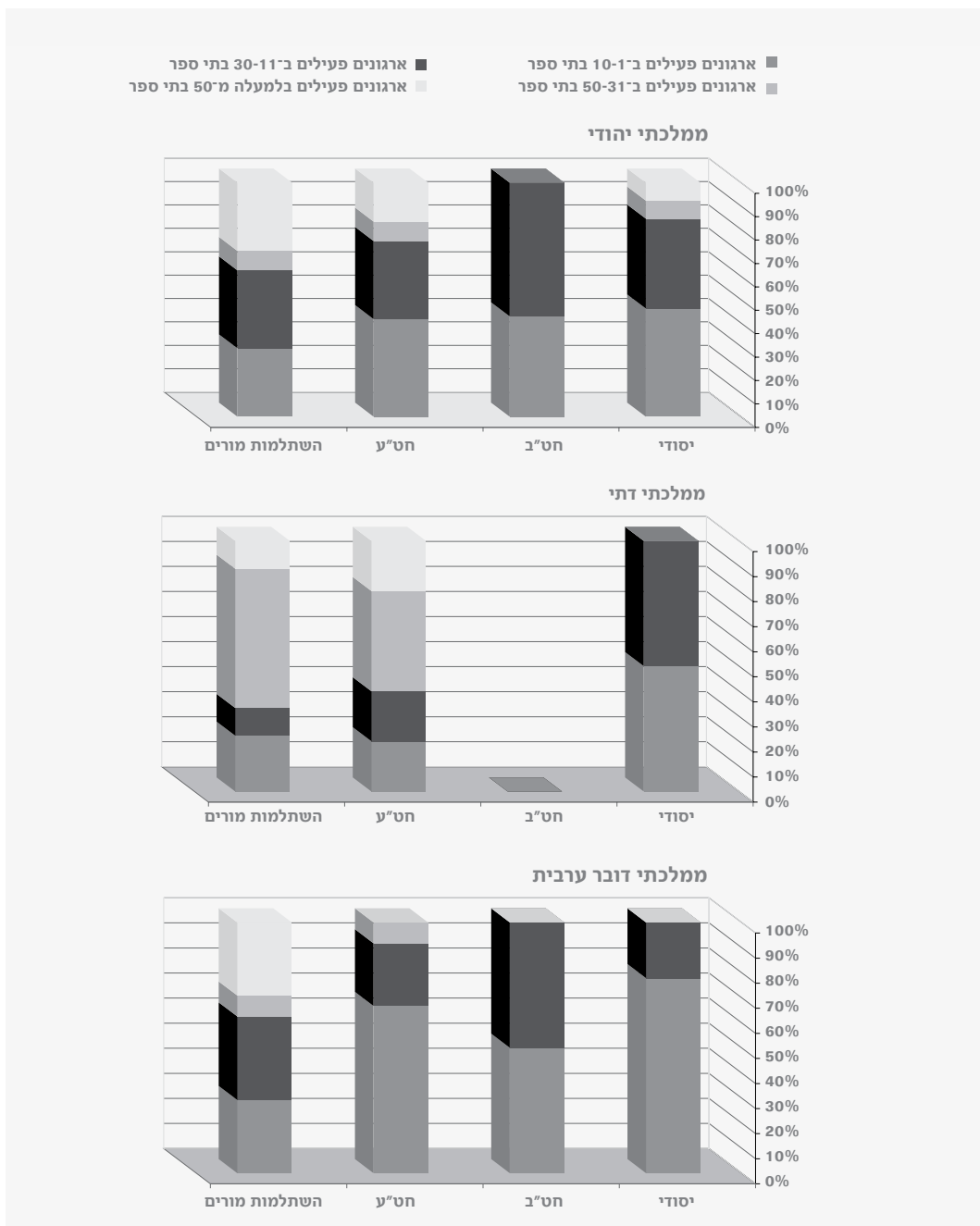
36 התרשימים מבוססים על לוח 6 בנספח 10.



יצוין שבניגוד לממצאי סקר בתי הספר, שלפיהם אין כמעט פעילות של ארגוני המגזר השלישי בבתי הספר היסודיים, הארגונים דיווחו שפעילות כזאת מתקיימת דווקא. אפשר שהארגונים פעילים במספר קטן של בתי ספר יסודיים ולכן לא הגענו לבתי ספר אלו; ואפשר שהיקף הפעילות של הארגונים בבתי ספר יסודיים קטן ביותר ולכן קשה לאתר אותן.

במידע שהתקבל מהארגונים לא צוין בדרך כלל מספר מדויק של בתי ספר שאֵתם הם עובדים ולא צוינו שמות בתי הספר. בהיעדר מידע מדויק זה, חילקנו את הקריטריון של נפח הפעילות לארבע קבוצות: ארגונים שפועלים ב־10-1 בתי ספר, ארגונים שפועלים ב־11-30 בתי ספר, ארגונים שפועלים ב־31-50 בתי ספר וארגונים שפועלים ביותר מ־50 בתי ספר. השתלמויות המורים כוללות מורים שמלמדים בכל שכבות הגיל. תרשים 4 להלן, על שלושת חלקיו, מלמד על נפח הפעילות של הארגונים לפי מגזר ושכבת גיל.³⁷

תרשים 4: נפח הפעילות של ארגוני המגזר השלישי לפי מגזר ושכבת גיל



ראשית, מתברר שעיקר הפעילות של הארגונים מתרכזת בחטיבה העליונה. שנית, נפח הפעילות של רוב הארגונים הוא מצומצם (1-10 בתי ספר). כמו כן, בבתי ספר יסודיים פועלים בעיקר ארגונים שנפח פעילותם קטן. גם רוב הארגונים הפועלים במגזר הממלכתי דתי ובבתי ספר דוברי ערבית הם בעלי נפח פעילות קטן, ואין כמעט ארגונים שפועלים בהיקף רחב ומשתפים פעולה עם מגזרים אלה. עובדה אחרת שמעניין לציין היא שבחטיבות הביניים של המגזר הממלכתי דתי כמעט שאין פעילות של ארגוני המגזר השלישי.

2. תחומי התוכן שהארגונים עוסקים בהם

נציגי הארגונים נשאלו מהו דגש התוכן של הארגון. ברשימה שלהלן מפורטים המונחים שהארגונים עצמם השתמשו בהם במענה לשאלה זו, על פי קטגוריות:³⁸

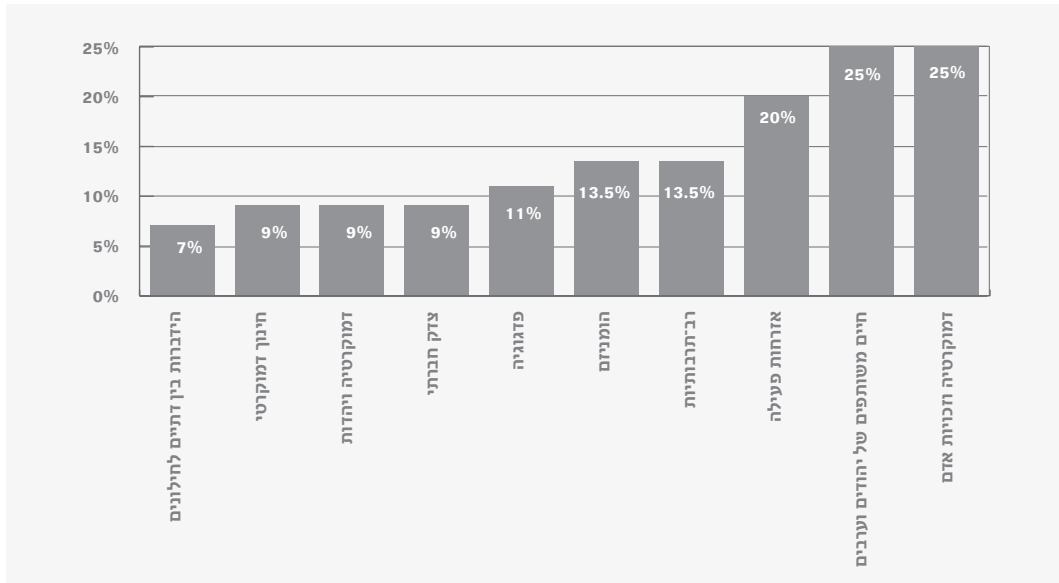
- **דמוקרטיה וזכויות אדם:** דמוקרטיה; זכויות אדם; חינוך לדמוקרטיה; סובלנות; חיזוק ערכי הדמוקרטיה; דיון בהשלכות רצח רבין; חשיפה לתחום המשפט; הרחבת לימודי הדמוקרטיה; פתרון סכסוכים; תפיסת עולם דמוקרטית.
- **חיים משותפים של יהודים וערבים:** חיים משותפים; היכרות בין שכנים; מניעת ניכור בין תושבי האזור; כבוד לתרבות האחר; סקרנות; קונפליקט יהודי-פלסטיני; זהות; להביא את התודעה של הנפכה לחברה היהודית כחלק מהסיפור הישראלי; קידום החיים בשלום ובשוויון בין יהודים לערבים באמצעות התיאטרון; שוויון יהודי-ערבי; חשיפה של אוכלוסיות בירושלים זו לזו; הורדת סטריאוטיפים; לימוד משותף של יהודים וערבים.
- **אזרחות פעילה:** אזרחות פעילה; מעורבות הורים ותלמידים בבית הספר; חינוך להתנדבות ולמעורבות בקהילה; מעורבות אזרחים; פיתוח והעצמה של מנהיגות צעירה בחברה הערבית; פעילות במועצות תלמידים ובחינוך הבלתי פורמלי; אקטיביזם; אחריות אישית חברתית; שינוי חברתי.
- **רב־תרבותיות:** רב־תרבותיות; פיתוח רגישות כלפי מיעוטים; חינוך לאזרחות משותפת; רב־קיום; מפגש עם האחר; שונות; סובלנות; היכרות עם האחר וחשיפה שלו.
- **הומניזם:** גישה הומניסטית; חינוך חברתי וערכי; ערך כבוד האדם; הפחתת אלימות; שוויון ערך האדם.
- **פדגוגיה:** פיתוח והטמעה של סביבות הוראה טכנולוגיות; ייעוץ וליווי למערכות חינוכיות; פיתוח מיומנויות חשיבה; הקצאת משאבים לבתי ספר ולגני ילדים שתוכניות הלימודים שלהם דלות בחברה הערבית בערים מעורבות; קידום חינוך דמוקרטי.
- **צדק חברתי:** צדק חברתי; אמנות חברתית עכשווית.
- **דמוקרטיה ויהדות:** דמוקרטיה ומורשת יהודית; זהות יהודית־ישראלית; מדינה יהודית ודמוקרטית; חינוך לדמוקרטיה מתוך זהות דתית־יהודית; ערכים דמוקרטיים ומקום האדם הדתי במסגרת הכללית.
- **חינוך דמוקרטי:** הרחבת אזורי המפגש הבין־אישי בין מורים לתלמידים; תפיסת עולם דמוקרטית בחינוך.
- **הידברות בין דתיים לחילונים:** דו־קיום דתיים-חילונים; הידברות דתיים-חילונים.

תרשים 5 להלן מציג את שיעור הארגונים העוסקים בכל תחום מן התחומים שפורטו.³⁹

38 אם ארגון הגדיר את עיסוקו על פי יותר מתחום תוכן אחד, יופיעו כל תחומי התוכן שהעלה, כך שתחומי התוכן המופיעים כאן רבים מהארגונים שנסקרו; ההגדרות שהארגונים השתמשו בהן שונות מאלה שהובאו בפרק המיפוי המושגי.
39 התרשים מבוסס על לוח 8 בנספח 10; הסך גבוה מ־100% מפני שהיו ארגונים שהשיבו יותר מתשובה אחת.



תרשים 5: שיעור הארגונים העוסקים בכל תחום תוכן

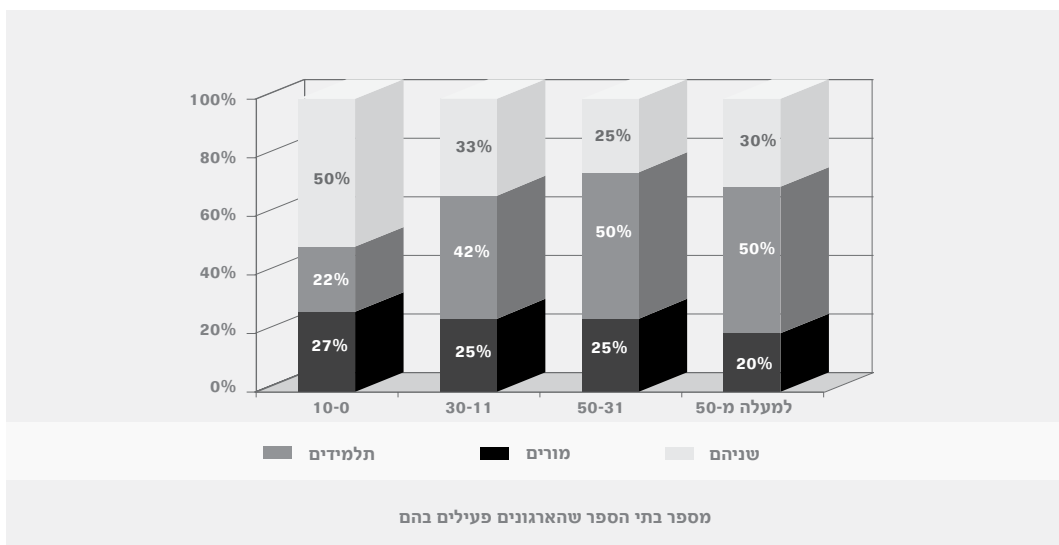


בתחומי התוכן של הארגונים אפשר לזהות את מרכזיותם של נושאים כמו חינוך לדמוקרטיה, חיים משותפים של יהודים וערבים ואזרחות פעילה (בשינוי חברתי, בטיפוח מנהיגות ובפעילות קהילתית). מהשוואה בין תחומי התוכן של הארגונים ובין אלה שבתי הספר עוסקים בהם (לוח 6, לעיל עמ' 25) עולה התאמה חלקית בלבד. רוב בתי הספר עוסקים בפעילות קהילתית, ואילו רק 20% מהארגונים מגדירים את תחום העיסוק שלהם כקשור בפעילות קהילתית. יתרה מזו, בפועל רוב הארגונים האלה מתמקדים בפיתוח מנהיגות. לפיכך, עיקר הפעילות הקהילתית של בתי הספר נעשית בלא תמיכה של ארגונים. בתחומים אחרים, כמו מפגשים בין יהודים לערבים, עולה שרוב הפעילות של בתי הספר נעשית בתמיכת ארגונים.

3. קהל היעד של הארגונים

קהל היעד של הארגונים אפשר שיהיה הצוות החינוכי (השתלמויות למורים) או התלמידים. תרשים 6 להלן מתאר את קהל היעד של הארגונים על פי נפח פעילותם:⁴⁰

תרשים 6: קהל היעד של הארגונים לפי נפח הפעילות שלהם



40 התרשים מבוסס על לוח 9 בנספח 10.

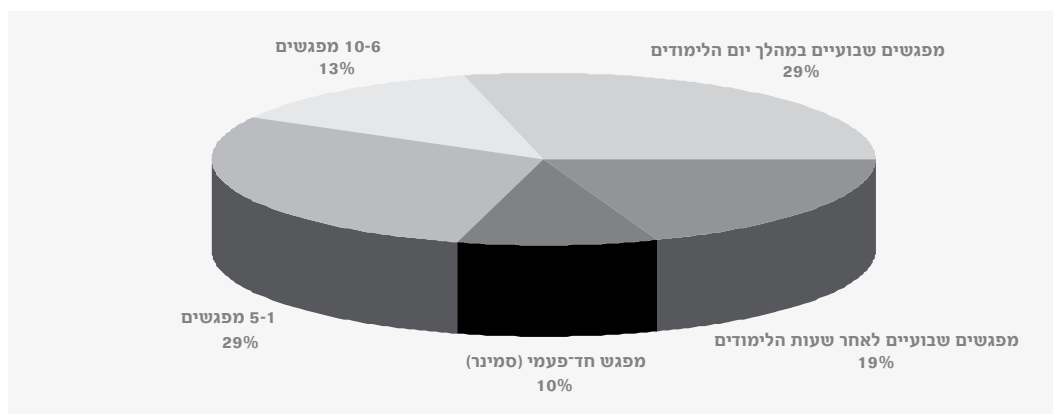
ארגוני המגזר השלישי העוסקים בחינוך לאזרחות החלו את פעילותם מתוך שאיפה למלא חלל במערכת החינוך בתחום זה ולמעשה פעילותם של חלק מהארגונים ממומנת חלקית על ידי המשרד ומתאמת לדרישותיו. הארגונים בעלי נפח הפעילות הגדול פועלים בשיתוף פעולה עם המשרד ומתמקדים בהכשרת מורים (בהתאם למדיניות של משרד החינוך ובעיקר של המטה ליישום דוח קרמניצר), לעתים בשילוב פעילות מול תלמידים. שיטת העבודה של ארגונים אלה כוללת פיתוח חומרי לימוד כבסיס לתהליכי פיתוח מקצועי וליישום תוכניות בבתי הספר. ניכר גם שהם מפתחים קשרים עם משרד החינוך בשני ערוצים: עם מטה משרד החינוך (על יחידותיו) ועם המחוזות של משרד החינוך. רוב העבודה הישירה של ארגונים מול תלמידים נעשית על ידי ארגונים בעלי נפח פעילות קטן עד בינוני.

בעיה שהתגלתה בראיונות היא שרוב הארגונים הפועלים מול מורים אינם מלווים את המורים לאחר תום ההשתלמות, ואין מעקב אחר מידת היישום של הנלמד בהשתלמות. נקודה זו חשובה לנוכח העובדה ש-68% מהארגונים פיתחו חומרי לימוד והוראה בתחום החינוך לאזרחות. על פי רוב, השתלמויות המורים מתבססות על חומרי הלימוד מתוך תקווה שהמורים ישתמשו בהם בכיתותיהם בעתיד, אלא שכאמור, לא נבדק אם אכן המורים שהשתלמו מלמדים בעזרת החומרים שפותחו. רצוי לדעתנו שכל מורה שהשתלם בתחום תוכן חדש ילווה במהלך שנת ההתנסות הראשונה שלו בתחום.

4. תדירות פעילותם של הארגונים

הפעילות שמקיימים ארגוני המגזר השלישי נעה מפעילות חד-פעמית, דרך פעילות של פגישות אחדות, ועד לפעילות ארוכת טווח של פגישות שבועיות לאורך שנת לימודים או יותר. הפעילות אפשר שתהיה חלק ממערכת השעות ואפשר שתתקיים אחרי שעות הלימודים. חשיבותו של גורם התדירות נעוצה בכך שככל שתדירות הפעילות גבוהה יותר, כך תגדל מן הסתם האפקטיביות שלה והשפעתה על התלמיד ועל המורה. תרשים 7 להלן מציג את תדירות פעילותם של הארגונים הן מול התלמידים והן מול המורים.⁴¹

תרשים 7: תדירות פעילותם של הארגונים



אפשר לראות שכמחצית מהארגונים מקיימים עם התלמידים פעילויות קצרות טווח, ואילו המחצית האחרת פועלת בקביעות, מדי שבוע (במהלך שעות הלימודים או אחריהן). עם זאת, מהצלבת נתונים אלו עם המידע על נפח הפעילות עולה שארגונים בעלי נפח פעילות גדול מתמקדים בפעילויות קצרות טווח או בפעילויות ארוכות טווח לאחר שעות הלימודים.

נראה שבתי ספר נוטים לשתף פעולה עם ארגונים בייחוד בפעילות קצרת טווח. סוגיה שעמדנו עליה לעיל היא מידת ההטמעה של פעילויות קצרות טווח במכלול תוכנית הלימודים ושילובן בהקשר אזרחי רחב. החשש הוא שמא פעילויות קצרות טווח יישארו מנותקות מהקשר, והתלמידים יפיקו מהן ערך חינוכי מצומצם בלבד.

41 התרשים מבוסס על לוח 10 בנספח 10.



המיפוי מתאר תמונה של פעילות ענפה בתחום החינוך לאזרחות בבתי ספר, אך לעתים פעילות זו אינה מגיעה לכדי עשייה חינוכית של ממש, או שהיא מיושמת בקרב חוג מצומצם של מורים ותלמידים. על פי רוב היא אקראית, קצרת טווח ומנותקת מן ההקשר האזרחי הרחב. להלן מובאים עיקרי המיפוי, ובצד המלצות למימוש ולמינוף הפעילות הרחבה המתקיימת בתמיכת משרד החינוך ובשיתוף ארגוני המגזר השלישי.

א. הוראת מקצוע האזרחות

נראה שההשקעה התקציבית בהוראת האזרחות הולכת וגדלה: בעקבות החלטת שרת החינוך לשעבר, פרופ' יולי תמיר, בפברואר 2006, הוכפלו שעות ההוראה המתוקצבות למקצוע בחטיבה העליונה, ותוקצבו שעות להוראת אזרחות בחטיבת הביניים בכיתה ט'. עם זאת, תלמידי ישראל נחשפים לשיעורי אזרחות בשלושה פרקי זמן נפרדים (במשך שלוש שנים בבית הספר היסודי כחלק ממקצוע רחב שכולל גם את לימודי המולדת, במשך שנה אחת בחטיבת הביניים ובמשך שנתיים בחטיבה העליונה), ואין רצף בלימודים אלה, בניגוד להמלצת דוח קרמניצר.

המלצות

- לחזק את לימודי האזרחות בבתי הספר היסודיים במסגרת המקצוע "מולדת, חברה ואזרחות" ובכיתות ה'-ו'.
- להגביר את הפיקוח על הוראת המקצוע בבית הספר היסודי בהיקף של שלוש שעות שבועיות.
- ליצור רצף לימודי בהוראת האזרחות שיכלול גם את כל שנות הלימוד בחטיבת הביניים.
- לעדכן את ספר הלימוד לחטיבת הביניים.

ב. הכשרה ופיתוח מקצועי של מורים

לנוכח הרחבתם של לימודי האזרחות בבתי הספר נוצר מחסור במורים לאזרחות, ובעיקר במורים בעלי תעודת הוראה באזרחות. היום רק לכ-50% מהמורים המלמדים אזרחות יש תעודת הוראה באזרחות, שכן מורים ותיקים לא הוכשרו לכך. כמו כן, קיים מחסור במורים ערבים בעלי תעודת הוראה באזרחות, ובבית הספר היסודי המורים המלמדים תחום זה הם על פי רוב המחנכים. מן הראיונות עולה שיעקר המחסור במורים לאזרחות מורגש בחטיבות הביניים.

בעיה בתחום הפיתוח המקצועי של המורים היא מחסור בימי הדרכה. כוח ההדרכה של מורים בבית הספר היסודי אינו מגיע מתחום האזרחות אלא מגיאוגרפיה וסובל ממחסור גדול עוד יותר בימי הדרכה, ואילו חטיבות הביניים כמעט שאינן זוכות להדרכה.

באשר להשתלמויות, בשנת המיפוי אמנם הושקעו משאבים רבים בהשתלמויות למורים באזרחות, בעיקר בשל הרחבת תוכנית הלימודים והמעבר לבחינה בהיקף של שתי יחידות לימוד, ומורים רבים השתתפו בהשתלמויות של משרד החינוך ושל ארגוני המגזר השלישי. יש לתמרץ מורים להמשיך ולהשתלם בתחום.



המלצות

- לערוך מיפוי מקיף של הכשרתם האקדמית והמקצועית של המורים המלמדים אזרחות בפועל בחטיבת הביניים ובחטיבה העליונה.
- לבחון תמריצים שיניעו מורים ותיקים (בחטיבת הביניים ובחטיבה העליונה) להשתלם במקצוע אחת לכמה שנים.
- להקצות מדריכים מיוחדים לאזרחות לחטיבות הביניים.
- להכשיר את צוות המדריכים של בתי הספר היסודיים להדרכה בתחום החינוך לאזרחות.
- לחזק את תחום החינוך לאזרחות במוסדות להכשרת מורים ומנהלי בתי ספר.

ג. פעילותן של יחידות משרד החינוך

במשרד החינוך קיימות יחידות רבות שעוסקות בחינוך אזרחי ומציעות לבתי הספר השתלמויות מורים ופעילויות תלמידים מגוונות מלבד שיעורי אזרחות (פעילויות אקסטר-קוריקולריות). ואף על פי כן נמצא כי 30% מבתי הספר אינם עוסקים כלל בחינוך אזרחי, בין היתר בשל מחסור בשעות מתוקצבות לפעילויות אלו. פעילות רבה של יחידות משרד החינוך והארגונים מתמקדת בהשתלמויות מורים ואולם אין מעקב אחר המורים עם תום ההשתלמות, והם אינם מקבלים ליווי, תמיכה וסיוע בהעברת החומרים בכיתות. כמו כן, אין מעקב אחר ההשתלמויות של כל מורה כדי להשלים תחומי דעת החסרים לו, ואין די תקציב להפעיל תוכניות בחינוך אזרחי. בשל כל אלה ייתכן שההשתלמויות וההשקעה הרבה בפיתוח מקצועי של מורים אינן מגיעות לידי ביטוי בכיתות.

המלצות

- לייחד תקציב קבוע, מעין "סל אזרחי", לפעילויות בתחום החינוך האזרחי לכל בית ספר. תקציב זה יינתן לבתי ספר שיציגו תוכנית פעילות בחינוך אזרחי.
- לערוך רישום של בתי הספר המשתתפים בפעילויות ולהכניס למעגל הפעילויות בתי ספר שאינם עוסקים כיום בחינוך אזרחי (בעיקר מהמגזר הממלכתי דתי והערבי).
- לתקצב ליווי של מורים לאחר תום ההשתלמות כדי לוודא שהם משלבים ומיישמים בעבודת ההוראה את התכנים שלמדו. ליווי זה כדאי שיעשה באמצעות תוכניות הערכה, על ידי הארגונים שהנחו את ההשתלמות או על ידי מדריכי משרד החינוך.
- לדאוג להגברת שיתוף הפעולה והתיאום בין יחידות משרד החינוך שעוסקות בתחום.

ד. פעילותם של ארגוני המגזר השלישי בבתי הספר

ארגוני המגזר השלישי העוסקים בחינוך לאזרחות מוסיפים למערכת החינוך חומרי לימוד, אמצעים פדגוגיים מגוונים, פלורליזם תוכני והשתלמויות למורים, ורוב המימון שלהם אינו ממקורות ציבוריים. לפיכך פעילותם היא בגדר תרומה של ממש למערכת החינוך ולתחום החינוך לאזרחות.

אף שכמחצית מהארגונים מציעים לבתי הספר פעילות שבועית ארוכת טווח עם התלמידים, ארגונים אלה פעילים במספר קטן של בתי ספר, ואילו הארגונים הגדולים (מבחינת נפח פעילות) מקיימים בעיקר פעילויות קצרות טווח, ולפיכך זה סוג הפעילויות המתקיים ברוב בתי הספר. אחת הסיבות לכך היא היעדר תקציב לפעולות ארוכות ומורכבות יותר (ויעיד על כך ביטול המכרז של מטה קרמניצר בשנת תשס"ח בשל היעדר ארגונים שמעוניינים להפעיל אותו). ואולם, פעילויות קצרות טווח, אף שהן מרתקות, חווייתיות ומחנכות, נשארות בגדר פוטנציאל חינוכי כל עוד אין ניתן להן הקשר אזרחי רחב.



בתי הספר הממלכתיים דתיים כמעט שאינם משתפים פעולה עם ארגוני המגזר השלישי בתחום החינוך לאזרחות (רק ארגון אחד פעיל במספר רב של בתי ספר ממלכתיים דתיים). כמו כן, מעט מאוד ארגונים ערביים פועלים בהיקף רחב.

עניין אחר שיש לתת לו את הדעת הוא הפיקוח של משרד החינוך על פעילויות שהוא מסייע במימון שלהן. פיקוח זה הוא חלקי בלבד, ויש ארגונים שפועלים ישירות מול בתי הספר בלא מעורבות של המשרד ובלא כל ביקורת שלו. כמו כן, העברת שיווק הפעילויות לידי הארגונים יוצרת אי-שוויון בחלוקת המשאבים של המשרד: כשמשרד החינוך משווק את הפעילויות (בקול קורא או במכרז), המידע עליהן מגיע לבתי הספר, ובתי ספר רבים יותר נהנים מהן. לעומת זאת, כשהשיווק נעשה על ידי הארגונים, בתי ספר רבים אינם יודעים כלל על קיום הפעילויות, ואין להם אפשרות להשתתף בהן. כמו כן, השיווק מטיל מעמסה כלכלית כבדה על כתפי הארגונים.

המלצות

- להגדיל את התקציב לפעילויות ארוכות טווח של ארגונים עם תלמידים.
- למנות בכל בית ספר גורם מרכז שיהיה אחראי לתאם בין הפעילויות ולשלב את הפעילויות של הארגונים בהקשר אזרחי ובהקשר לימודי כללי. כמו כן, אפשר ליצור מנגנון לשיתוף פעולה ולתיאום בין רכזים חברתיים ובין רכזי אזרחות, כדי שאלה יגבשו יחד תוכנית מקיפה שתביא לידי ביטוי את שלל היבטיו של החינוך לאזרחות: לימוד עיוני של תכנים (בלימודי אזרחות ודרך מקצועות אחרים), לימוד חווייתי (דרך מפגשים, סיורים וכו') ועשייה אזרחית. מומלץ שרכזי האזרחות ירכז גם את המידע על השתלמויות שעברו המורים כדי שיכיר את מגוון המשאבים העומדים לרשותו ואת הצרכים של המורים בצוות.
- לשלב בתי ספר ממלכתיים דתיים בפעילויות של ארגונים בתחום החינוך האזרחי תוך כדי התאמתן לצורכיהם.
- לשלב מגוון ארגונים רחב יותר מהמגזר השלישי, כך שייצגו את כל מגזרי האוכלוסייה.
- להדק את הפיקוח על פעילויות הארגונים בבתי הספר, הן על פעילויות שבמימון משרד החינוך והן על פעילויות שאינן במימונו.
- להפקיד את שיווק הפעילויות של הארגונים בידי משרד החינוך, שיש לו גישה לבתי ספר רבים והשפעה עליהם. על משרד החינוך לדאוג לכך שתתבצע חלוקה שוויונית של משאביו ופריסה שוויונית של הפעילויות ברחבי הארץ. לחלופין יש לשפר במידה ניכרת את הנגישות של בתי הספר למידע על פעילויות שמשווקים הארגונים.
- לעקוב אחר חלוקת המשאבים לבתי הספר: בתי ספר שטרם השתתפו בהשתלמויות מורים או בפעילות מכוח המכרזים יתומצו או יחויבו לעשות כן.
- המלצות באשר להשתלמויות מורים מטעם הארגונים ראו לעיל בחלק על הכשרת מורים.

ה. פעילות בחטיבת הביניים

שכבת הגיל שזוכה לתשומת הלב המעטה ביותר היא חטיבת הביניים. משאבי מפמ"ר אזרחות לחטיבת הביניים מצומצמים, והיא נמצאת בעדיפות נמוכה לעומת החטיבה העליונה. גם ארגוני המגזר השלישי פעילים יותר בחטיבה העליונה מאשר בחטיבת הביניים, והמטה ליישום דוח קרמניצר, כמוהו כמינהל חברה ונוער, מציעים תוכניות מיוחדות בחינוך לאזרחות שמיועדות גם הן לחטיבה העליונה.



המלצות

- להקדיש משאבים וכוח אדם מיוחד לפיקוח על הוראת האזרחות, לשם תמיכה במורים לאזרחות בחטיבת הביניים (באמצעות השתלמויות מורים וימי הדרכה).
- לתמרץ את ארגוני המגזר השלישי לפעול בחטיבות הביניים.
- לעדכן את ספר הלימוד באזרחות לחטיבות הביניים.

הכותבים מודים למדען הראשי במשרד החינוך ולחברי לשכתו על הסיוע בהנעת המיפוי. כעת יכולים עמיתיו במשרד החינוך, על מגוון יחידותיו, לקבוע מדיניות בעניין החינוך לאזרחות גם על בסיס התמונה העולה מהמיפוי. אם סייענו בדבר, דיינו.



נספח 1: רשימת המרואיינים במשרד החינוך⁴²

1. מר אדר כהן, עוזר ליו"ר המזכירות הפדגוגית
2. מר מני מזרחי, סגן יו"ר המזכירות הפדגוגית לתקציב ולמינהל
3. גב' שושי יצחקי, מדריכה ארצית בפיקוח על הוראת האזרחות (הפיקוח הוא תחום וגם כשאינ מפמ"ר נותרים המדריכים)
4. גב' נורית צרפתי, מדריכה ארצית בפיקוח על הוראת האזרחות
5. מר חמד רומלי, מדריך במגזר הבדואי בפיקוח על הוראת האזרחות
6. מר מוניר עטאר, מדריך במגזר הדרוזי בפיקוח על הוראת האזרחות
7. גב' מרים דרמוני שרביט, האחראית על יישום דוח קרמניצר במטה ליישום דוחות שנהר וקרמניצר
8. גב' ציפי קוריצקי, האחראית על ההשתלמויות במטה ליישום דוחות שנהר וקרמניצר
9. גב' ברילנטי אל חאג', רפרנטית למגזר הערבי במטה ליישום דוחות שנהר וקרמניצר
10. מר גדעון טויטו, האחראי על המרכזים ללימודי אזרחות ודמוקרטיה
11. גב' דליה פניג, מפמ"ר גיאוגרפיה
12. גב' דורית באלין, מפמ"ר תקשורת
13. גב' חנה אדן, מרכזת אשכול חברה באגף לתוכניות לימודים
14. גב' ריקי לאופר, ראש תחום חינוך חברתי קהילתי במינהל חברה ונוער
15. גב' נעמי גנאל, מנהלת תחום התכנים, התוכניות, ההכשרה וההשתלמויות במינהל חברה ונוער
16. גב' חיה פלג, מנהלת מרכז ההדרכה הארצי של מינהל חברה ונוער
17. גב' רינה מסיקה, ראש תחום חינוך חברתי קהילתי במחוז דרום במינהל חברה ונוער
18. מר תופיק זחאלקה, אחראי על המגזר הערבי במינהל חברה ונוער
19. גב' מרים שכטר, הממונה על היחידה לשוויון בין המינים
20. גב' חנה שדמי, מנהלת אגף שפ"י (שירות פסיכולוגי ייעוצי)



נספח 2: השאלונים לבתי הספר

שאלון בית הספר היסודי

שם בית הספר _____
מגזר _____ יישוב _____
תפקיד המרואיין _____
האם בית הספר ייחודי (ניסויי / יד ביד / דמוקרטי) _____
מספר התלמידים _____

1. שיעורי מולדת, חברה, אזרחות:

- (1) האם לומדים בבית הספר מולדת, חברה, אזרחות? כן לא
- (2) באילו שכבות גיל? ב ג ד
- (3) כמה שעות שבועיות בשנה? 1 2 3 4 5 6
- (4) באילו ספרי לימוד משתמשים? לחיות יחד בישראל, אחר
- (5) האם מחנך הכיתה מלמד את התוכנית? כן לא
- (6) אם לא, מאיזה תחום תוכן המורה המלמד?
- (7) האם המורים עברו השתלמות בנושא?
- (8) אילו מטלות הערכה מבצעים התלמידים על מנת לקבל ציון במקצוע זה? מבחנים, עבודות, אחר

2. תוכנית מפתח ה"ב":

- (1) האם לומדים בבית הספר מפתח ה"ב"? כן לא
- (2) באילו שכבות גיל? א ב ג ד ה ו
- (3) כמה שעות שבועיות בשנה? 1 2 3 4 5 6
- (4) מי מרכז התוכנית? רכז חברתי, מחנך, מנהל, יועצת
- (5) האם מחנך הכיתה מלמד התוכנית? אם לא, מי המורה (מאיזה תחום תוכן)?

3. תלב"ס בנושא אזרחי:

- (1) האם יש בבית הספר תלב"ס (תוכנית לימודים בית ספרית) בנושא של חינוך אזרחי? כן לא
- (2) הנושא
- (3) שכבות גיל א ב ג ד ה ו
- (4) שעות שבועיות 1 2 3 4 5 6 7
- (5) מי כתב את התוכנית? צוות בית ספרי, ארגון חיצוני (פרטו)
- (6) האם יש ארגון חיצוני לבית הספר ששותף לתוכנית?



4. חינוך לרב-תרבותיות:

האם מתקיימת בבית הספר תוכנית באחד מהתחומים הבאים:

הערות	האם קיים ארגון שמסייע בהפעלת התוכנית? איזה?	משך הפעילות (שבוע / שבועיים / כל השנה)	מספר שעות שבועיות	שכבות גיל	פעילות
					מפגשים יהודים-ערבים
					מפגשים דתיים-חילונים
					מפגשים עם תלמידי חינוך מיוחד
					שיתוף פעולה עם בית ספר ממגזר אחר; איזה?
					שוויון בין המינים
					אחר

5. אזרחות פעילה:

- (1) האם קיים בבית הספר פרויקט של אזרחות פעילה / מעורבות בקהילה? כן לא
- (2) באיזה נושא?
- (3) באילו שכבות גיל? א ב ג ד ה ו
- (4) היקף השעות (אחת לכמה זמן? משך התוכנית? בבי"ס/אחה"צ)
- (5) שעות שבועיות 1 2 3 4 5 6 7 8
- (6) מי כתב את התוכנית? צוות בית הספר, ארגון חיצוני
- (7) האם יש ארגון חיצוני לבית הספר ששותף לתוכנית?

6. טקסים:

- (1) אילו טקסים מתקיימים/נערכים בבית הספר הקשורים לחינוך אזרחי/לאזרחות? (דוגמאות: יום רבין, יום זכויות אדם, יום זיכרון לכפר קאסם, יום הזיכרון)
- (2) האם מתקיימת למידה סביב הטקס? כן לא
- (3) באילו שכבות גיל? א ב ג ד ה ו



7. אקטואליה:

- (1) האם מתקיימים דיוני אקטואליה בכיתות? כן לא
- (2) באילו שכבות גיל? א ב ג ד ה ו
- (3) באיזו תדירות? מדי יום, אחת לשבוע, מדי פעם
- (4) מי מנחה את הדיון? מחנך / מורה מקצועי איזה? _____
- (5) האם יש תוכנית מיוחדת? כן לא איזו?

8. תוכניות מיוחדות בחינוך אזרחי:

האם מתקיימת בבית הספר תוכנית מיוחדת באחד הנושאים הבאים:

הערות	האם קיים ארגון שמסייע בהפעלת התוכנית? איזה?	משך הפעילות (שבוע / שבועיים / כל השנה)	מספר שעות שבועיות	שכבות גיל	פעילות
					זכויות אדם
					חינוך לשלום
					סובלנות
					ביקור במוסדות השלטון (כנסת, בית משפט, עירייה)
					איכות הסביבה
					מיומנויות שיח (דיבייט, שפת הגישור, מעגלי הקשבה)
					מנהיגות
					"להיות אזרח" – תוכנית סביב קבלת תעודת זהות
					אחר



9. תוכניות עם ארגונים:

האם מתקיימת בבית הספר תוכנית מיוחדת בסיוע ארגון? דוגמאות לארגונים: נבחר"ת, אמנסטי, יוניצף, חוקה בהסכמה (המכון הישראלי לדמוקרטיה), מדרשת אדם, מרחבים, המעורר, אחר.
ציינו:

התוכנית	הארגון	שכבות גיל תלמידים	האם הפעילות היא למורים	היקף (שעות שבועיות, משך זמן בשנה)

10. מוסדות תלמידים ומורים:

- (1) אילו מוסדות קיימים בבית הספר? מועצת תלמידים, ועדת גישור, פרלמנט תלמידים, אחר
- (2) מי המורה האחראי על הפעילות? (תפקידו)

11. השתלמויות מורים:

- (1) האם מתקיימות השתלמויות מורים בנושאים ששאלון זה עסק בהם? כן לא
- (2) מהו נושא ההשתלמות _____
- (3) האם ההשתלמות מועברת על ידי ארגון חיצוני לבית הספר? כן לא

שאלון חטיבת הביניים

שם בית הספר _____
מגזר _____ יישוב _____
תפקיד המרואיין _____
האם בית הספר ייחודי (ניסויי / יד ביד / דמוקרטי) _____

1. שיעורי אזרחות:

- (1) האם לומדים בבית הספר אזרחות? כן לא
- (2) באילו שכבות גיל? ז ח ט
- (3) כמה שעות שבועיות בשנה? 1 2 3 4 5
- (4) באילו ספרי לימוד משתמשים? המסע אל הדמוקרטיה, אחר



2. מאה מושגים ביהדות, ציונות ודמוקרטיה:

- (1) האם קיימת בבית הספר תוכנית לימודים במאה מושגים? כן לא
- (2) באילו שכבות גיל נלמדת? ז ח ט
- (3) כמה שעות שבועיות? 1 2 3 4 5 6
- (4) האם התקבל מימון לתוכנית ממטה קרמניצר שנהר? כן לא

3. מדינה יהודית ודמוקרטיה:

- (1) האם קיימת בבית הספר תוכנית לימודים מיוחדת של מדינה יהודית ודמוקרטיה? כן לא
- (2) באילו שכבות גיל נלמדת? ז ח ט
- (3) כמה שעות שבועיות? 1 2 3 4 5 6 7
- (4) מי כתב את התוכנית? צוות בית ספרי, ארגון חיצוני (פרטו)
- (5) האם התקבל מימון לתוכנית ממטה קרמניצר שנהר? כן לא

4. מחויבות אישית:

- (1) האם התלמידים מבצעים מחויבות אישית? כן לא
- (2) באילו שכבות גיל? ז ח ט
- (3) כמה שעות שבועיות? 1 2 3 4 5 6 7
- (4) האם יש מורה אחראי? כן לא
- (5) האם יש שיעור מלווה לפעילות? כן לא

5. תלב"ס בנושא אזרחי:

- (1) האם יש בבית הספר תלב"ס (תוכנית לימודים בית ספרית) בנושא של חינוך אזרחי? כן לא
- (2) הנושא _____
- (3) שכבות גיל? ז ח ט
- (4) שעות שבועיות 1 2 3 4 5 6 7
- (5) מי כתב את התוכנית? צוות בית ספרי, ארגון חיצוני (פרטו)
- (6) האם יש ארגון חיצוני לבית הספר ששותף לתוכנית?



6. חינוך לרב-תרבותיות:

האם מתקיימת בבית הספר תוכנית באחד מהתחומים הבאים:

הערות	האם קיים ארגון שמסייע בהפעלת התוכנית? איזה?	משך הפעילות (שבוע / שבועיים / כל השנה)	מספר שעות שבועיות	שכבות גיל	פעילות
					מפגשים יהודים-ערבים
					מפגשים דתיים-חילונים
					מפגשים עם תלמידי חינוך מיוחד
					שיתוף פעולה עם בית ספר ממגזר אחר; איזה?
					שוויון בין המינים
					אחר

7. אזרחות פעילה:

- (1) האם קיים בבית הספר פרויקט של אזרחות פעילה / מעורבות בקהילה? כן לא
- (2) באיזה נושא?
- (3) באילו שכבות גיל? ז ח ט
- (4) היקף השעות (אחת לכמה זמן? משך התוכנית? בבי"ס/אחה"צ)
- (5) שעות שבועיות 1 2 3 4 5 6 7 8
- (6) מי כתב את התוכנית? צוות בית הספר, ארגון חיצוני
- (7) האם יש ארגון חיצוני לבית הספר ששותף לתוכנית?

8. טקסים:

- (1) אילו טקסים מתקיימים/נערכים בבית הספר הקשורים לחינוך אזרחי/לאזרחות? (דוגמאות: יום רבין, יום זכויות אדם, יום זיכרון לכפר קאסם, יום הזיכרון)
- (2) האם מתקיימת למידה סביב הטקס? כן לא
- (3) באילו שכבות גיל? ז ח ט



9. אקטואליה:

(1) האם מתקיימים דיוני אקטואליה בכיתות? כן לא

(2) באילו שכבות גיל? ז ח ט

(3) באיזו תדירות? מדי יום, אחת לשבוע, מדי פעם

(4) מי מנחה את הדיון? מחנך / מורה מקצועי איזה? _____

(5) האם יש תוכנית מיוחדת? כן לא איזו?

10. תוכניות מיוחדות בחינוך אזרחי:

האם מתקיימת בבית הספר תוכנית מיוחדת באחד הנושאים הבאים:

הערות	האם קיים ארגון שמסייע בהפעלת התוכנית? איזה?	משך הפעילות (שבוע / שבועיים / כל השנה)	מספר שעות שבועיות	שכבות גיל	פעילות
					זכויות אדם
					חינוך לשלום
					סובלנות
					ביקור במוסדות השלטון (כנסת, בית משפט, עירייה)
					איכות הסביבה
					מיומנויות שיח (דיבייט, שפת הגישור, מעגלי הקשבה)
					מנהיגות
					"להיות אזרח" – תוכנית סביב קבלת תעודת זהות
					אחר



11. תוכניות עם ארגונים:

האם מתקיימת בבית הספר תוכנית מיוחדת בסיוע ארגון? דוגמאות לארגונים: נבחר"ת, אמנסטי, יוניצף, חוקה בהסכמה (המכון הישראלי לדמוקרטיה), מדרשת אדם, מרחבים, המעורר, אחר.
ציינו:

התוכנית	הארגון	שכבות גיל תלמידים	האם הפעילות היא למורים	היקף (שעות שבועיות, משך זמן בשנה)

12. מוסדות תלמידים ומורים:

- (1) אילו מוסדות קיימים בבית הספר? מועצת תלמידים, ועדת גישור, פרלמנט תלמידים, אחר
- (2) מי המורה האחראי על הפעילות? (תפקידו)

13. השתלמויות מורים:

- (1) האם מתקיימות השתלמויות מורים בנושאים ששאלון זה עסק בהם? כן לא
- (2) מהו נושא ההשתלמות? _____
- (3) האם ההשתלמות מועברת על ידי ארגון חיצוני לבית הספר? כן לא

14. הכשרת מורים שעוסקים באזרחות בבית הספר:

- (1) כמה מורים מלמדים אזרחות בבית הספר? 7 6 5 4 3 2 1
- (2) לכמה מהם יש תעודת הוראה באזרחות? (אם ידוע)
- (3) השכלה אקדמית של המורים (תואר ב...), מדע המדינה, היסטוריה, סוציולוגיה, מדעי הרוח



שאלון החטיבה העליונה

שם בית הספר _____
מגזר _____ יישוב _____
תפקיד המרואיין _____
האם בית הספר ייחודי (ניסויי / יד ביד / קהילתי / דמוקרטי) _____
מספר התלמידים בבית הספר _____

1. שיעורי אזרחות

- (1) האם לומדים בבית הספר אזרחות? כן לא
- (2) באילו שכבות גיל? ז ח ט י יב
- (3) כמה שעות שבועיות בשנה? 8 7 6 5 4 3 2 1
- (4) כמה יחידות לבגרות? 5 4 3 2 1
- (5) האם יש אפשרות לבחור אזרחות מורחב (4-5 יחידות לימוד)? כן לא
- (6) באילו ספרי לימוד משתמשים? להיות אזרחים בישראל, ספר של גשר, זו שיח עם הדמוקרטיה, אחר _____

2. מקצועות מוגברים נוספים:

האם יש בבית הספר אפשרות לבחור במקצועות הבאים בהיקף מוגבר:
משפטים _____ סוציולוגיה _____ כלכלה _____
תקשורת _____ אחר _____

3. מדינה יהודית ודמוקרטית:

- (1) האם קיימת בבית הספר תוכנית לימודים מיוחדת של מדינה יהודית ודמוקרטית? כן לא
- (2) באילו שכבות גיל נלמדת? ט י יב
- (3) כמה שעות שבועיות? 7 6 5 4 3 2 1
- (4) מי כתב את התוכנית? צוות בית ספרי, ארגון חיצוני (פרטו)
- (5) האם התקבל מימון לתוכנית ממטה קרמניצר שנהר? כן לא
- (6) מי מלמד את התוכנית? מורים לאזרחות, מחנכים, מורים מקצועיים (לאילו מקצועות?)

4. מחויבות אישית:

- (1) האם התלמידים מבצעים מחויבות אישית? כן לא
- (2) באילו שכבות גיל? ט י יב
- (3) כמה שעות שבועיות? 7 6 5 4 3 2 1
- (4) האם יש מורה אחראי? כן לא
- (5) האם יש שיעור מלווה לפעילות? כן לא



5. תלב"ס בנושא אזרחי:

- (1) האם יש בבית הספר תלב"ס (תוכנית לימודים בית ספרית) בנושא של חינוך אזרחי? כן לא
- (2) הנושא _____
- (3) שכבות גיל ז ח ט י א יב
- (4) שעות שבועית 7 6 5 4 3 2 1
- (5) מי כתב את התוכנית? צוות בית ספרי, ארגון חיצוני (פרטו)
- (6) האם יש ארגון חיצוני לבית הספר ששותף לתוכנית?

6. חינוך לרב-תרבותיות:

האם מתקיימת בבית הספר תוכנית באחד מהתחומים הבאים:

הערות	האם קיים ארגון שמסייע בהפעלת התוכנית? איזה?	משך הפעילות (שבוע / שבועיים / כל השנה)	מספר שעות שבועיות	שכבות גיל	פעילות
					מפגשים יהודים-ערבים
					מפגשים דתיים-חילונים
					מפגשים עם תלמידי חינוך מיוחד
					שיתוף פעולה עם בית ספר ממגזר אחר; איזה?
					שוויון בין המינים
					אחר

7. אזרחות פעילה:

- (1) האם קיים בבית הספר פרויקט של אזרחות פעילה / מעורבות בקהילה? כן לא
- (2) באיזה נושא?
- (3) באילו שכבות גיל? ז ח ט י א יב
- (4) היקף השעות (אחת לכמה זמן? משך התוכנית? בבי"ס/אחה"צ)
- (5) שעות שבועית 8 7 6 5 4 3 2 1
- (6) מי כתב את התוכנית? צוות בית הספר, ארגון חיצוני
- (7) מי מעביר את התוכנית? מורי בית הספר (מחנכים / מורים מקצועיים), מנחים מארגונים חיצוניים
- (8) האם יש ארגון חיצוני לבית הספר ששותף לתוכנית?



8. טקסים:

(1) אילו טקסים מתקיימים/נערכים בבית הספר הקשורים לחינוך אזרחי/לאזרחות?

(דוגמאות: יום רבין, יום זכויות אדם, יום זיכרון לכפר קאסם, יום הזיכרון)

(2) האם מתקיימת למידה סביב הטקס? כן לא

(3) באילו שכבות גיל? ז ח ט י א יב

9. אקטואליה:

(1) האם מתקיימים דיוני אקטואליה בכיתות? כן לא

(2) באילו שכבות גיל? ז ח ט י א יב

(3) באיזו תדירות? מדי יום, אחת לשבוע, מדי פעם

(4) מי מנחה את הדיון? מחנך / מורה מקצועי איזה? _____

(5) האם יש תוכנית מיוחדת? כן לא איזו?

(6) האם המורים עברו השתלמות כלשהי בנושא? כן לא אם כן – אילו מורים? המורים

לאזרחות, המחנכים, כלל חדר המורים

10. תוכניות מיוחדות בחינוך אזרחי:

האם מתקיימת בבית הספר תוכנית מיוחדת באחד הנושאים הבאים:

פעילות	שכבות גיל	מספר שעות שבועיות	משך הפעילות (שבוע / שבועיים / כל השנה)	האם קיים ארגון שמסייע בהפעלת התוכנית? איזה?	הערות
זכויות אדם					
חינוך לשלום					
סובלנות					
ביקור במוסדות השלטון (כנסת, בית משפט, עירייה)					
איכות הסביבה					
מיומנויות שיח (דיבייט, שפת הגישור, מעגלי הקשבה)					
מנהיגות					
"להיות אזרח" – תוכנית סביב קבלת תעודת זהות					
אחר					



11. תוכניות עם ארגונים:

האם מתקיימת בבית הספר תוכנית מיוחדת בסיוע ארגון? דוגמאות לארגונים: נבחר"ת, אמנסטי, יוניצף, חוקה בהסכמה (המכון הישראלי לדמוקרטיה), מדרשת אדם, מרחבים, המעורר, אחר.
ציינו:

היקף (שעות שבועיות, משך זמן בשנה)	האם הפעילות היא למורים	שכבות גיל תלמידים	הארגון	התוכנית

האם הפעילות נמשכת יותר משנת לימודים אחת?

האם בית הספר מוציא כסף (מתוך התקציב שלו) להפעלת התוכנית?

12. מוסדות פנימיים של תלמידים ומורים:

- (1) אילו מוסדות קיימים בבית הספר? מועצת תלמידים, ועדת גישור, פרלמנט תלמידים, אחר
- (2) מי המורה האחראי על הפעילות? (תפקידו)
- (3) כמה תלמידים משתתפים בפעילות?

13. השתלמויות מורים:

- (1) האם מתקיימות השתלמויות מורים בנושאים ששאלון זה עסק בהם? כן לא
- (2) מהו נושא ההשתלמות _____
- (3) האם ההשתלמות מועברת על ידי ארגון חיצוני לבית הספר? כן לא
אם כן – איזה? _____

14. הכשרת מורים המלמדים אזרחות בבית הספר:

- (1) כמה מורים מלמדים אזרחות בבית הספר? 1 2 3 4 5 6 7
- (2) לכמה מהם יש תעודת הוראה באזרחות? (אם ידוע)
- (3) השכלה אקדמית של המורים (תואר ב...), מדע המדינה, היסטוריה, סוציולוגיה, מדעי הרוח
- (4) מה הוותק של כל אחד מהם בהוראת אזרחות? (רצוי לסכם את סעיפים 2-4 בטבלה)



שם הארגון: _____

שם המרואיין והגדרת תפקיד: _____

שם המראיין: _____

- (1) מהן מטרות הארגון שלך בתחום החינוך לאזרחות?
- (2) מהי הפעילות העיקרית של הארגון בתחום החינוך האזרחי? לבקש שתיים-שלוש דוגמאות לפעילויות.
- (3) מהן דרכי הפעולה של הארגון:
 - מי קהל היעד של הפעילות: מנהלים, מורים או תלמידים?
 - האם מתקיימת פעילות המשלבת הורים?
 - מה היקף הפעילות מבחינת מספר שעות לבית ספר?
 - מה היקף הפעילות שלא בשעות בית ספר – מפגשים אחרי הצהריים עם ילדים, מורים?
- האם מדובר בפעילות מרוכזת, חד-פעמית או מתמשכת? מה אורכה (בשבועות / חודשים)?
- האם הארגון תומך/מלווה בבתי ספר משתלמים לאחר סוף ההשתלמות? באיזה אופן?
- האם יש פעילות המשך לכל פעילות (כשעובדים עם תלמידים: שנה אחר שנה)?
- מה אופי הפעילות (סדנאות, למידה, דיון, פיתוח מיומנויות)?
- האם הארגון מפתח חומרי לימוד וספרי לימוד? כן / לא
- אם כן:
 - אילו (שם, גיל התלמידים)
 - מי משתמש בחומרים (מנחים של הארגון, מורים בבתי ספר, תלמידים)?
 - נושאי הפעילות. לבקש: כאשר השתלמות: סילבוס. כאשר חומרי לימוד: תוכן עניינים. כאשר עבודה ישירה עם תלמידים: סילבוס.
- (4) עם אילו אגפים במשרד החינוך אתם משתפים פעולה או נמצאים בקשר?
(לדוגמה: מטה קרמניצר-שנהר, מינהל חברה ונוער, מחוז מרכז, שפ"י וכו')



(5) טבלה לסיכום אופן הפעולה של הארגון:

מלאו בטבלה הבאה את מספר בתי הספר שפועלים עם הארגון על פי הקריטריונים שלהלן:

הרצאות / סמינרים חד-פעמיים (ציינו היקף)	עבודה עם מנהלים	עבודה עם מורים		מנחי הארגון נכנסים לכיתות		שנה
		ליווי ומעקב של הארגון לאחר ההשתלמות (כן / לא)	השתלמויות	שעות מערכת	תל"ן	
						2003
						2004
						2005
						2006
						2007

(6) מהו קהל היעד הרצוי לפעילות הארגון, אל מי הייתם רוצים להגיע?

(7) איך הארגון מגייס בתי ספר לפעילות? האם קיים מערך שיווק?

(8) האם בתי ספר פונים לארגון ביוזמתם? כמה? כמה בתי ספר חוזרים לעומת בתי ספר חדשים? האם יש שינוי בהיקף הפעילות שלכם?

(9) מיהם המנחים שעובדים בארגון? השכלה, הכשרה בהנחיה, מורים לשעבר או בפועל, שיון מגזרי.

(10) מה מספר המנחים בארגון? _____

(11) בפעילות בתוך בתי ספר – מי מממן את הפעילות (משרד החינוך – אם כן: איזה אגף במשרד? בית הספר מתקציבו, הארגון מתרומות)?

(12) האם העבודה במסגרת שעות הלימוד או בתל"ן (תוכנית לימודים נוספת הממומנת על ידי ההורים)? _____

(13) האם לארגון קשר/שיתופי פעולה עם מוסדות/ארגונים/קרנות בחו"ל?

(14) כאשר מתקיימות השתלמויות: האם מתקיים מעקב של הארגון על תרגום ההשתלמות לתוכניות לימודים?

(15) מיפוי בתי הספר שהארגון פעיל בהם: (יהיו כמובן חזרות במספרים, למשל:

יסודי שהם דתיים במרכז – יופיעו גם בעמודת יסודי, גם בעמודת דתיים וגם בעמודת מרכז).



סה"כ	פריפריה	מרכז	ערביים	חילוניים	דתיים	תיכון	חטיבה	יסודי	
									2003
									2004
									2005
									2006
									2007

(16) האם יש משהו נוסף שחשוב לך לספר לנו לצורך המחקר?

לארגונים שפועלים ביישובים:

- (1) היישובים שבהם פועל הארגון:
- (2) מי יזם את הפרויקט?
- (3) אילו בתי ספר ביישוב מעורבים בפרויקט? חלוקה לפי: קדם-יסודי – יסודי – חטיבה – תיכון – ממ"ד – חילוני.

חילוני	ממ"ד	תיכון	חטיבה	יסודי



- (4) מהו אופי המעורבות של הארגון המלווה בפרויקט?
- (5) מה מתרחש בכל בית ספר שמשתתף בפרויקט? למשל: שעות לימוד, תוכניות לימוד, השתלמויות מורים, אזרחות פעילה.
- (6) האם הוקצו שעות הוראה מיוחדות לצורך הפרויקט?
- (7) מי מממן את השעות? (במימון: המועצה, בתי הספר, משרד החינוך [איזה אגף?], הארגון המלווה)
- (8) מי מממן את ההשתלמויות? (במימון: המועצה, בתי הספר, משרד החינוך [איזה אגף?], הארגון המלווה)
- (9) אילו פונקציות קיימות בבתי הספר וביישוב לתמיכה בפרויקט? (למשל: רכזים בית ספריים או יישוביים)
- (10) כמה שנים נמשך הפרויקט?
- (11) כמה שנים עתיד להימשך?
- (12) כמה שנים מתעתד הארגון ללוות את הפרויקט?
- (13) עם אילו אגפים במשרד החינוך אתם משתפים פעולה או נמצאים בקשר? (לדוגמה: מטה קרמניצר-שנהר, מינהל חברה ונוער, מחוז מרכז, שפ"י וכו')
- (14) האם יש שיתופי פעולה בין בתי הספר ביישוב?

נספח 4: השאלונים למוסדות להשכלה גבוהה

שאלון למוסדות המנפיקים תעודת הוראה

שם המוסד האקדמי: _____

שם המרואיין והגדרת תפקיד: _____

שם המראיין: _____

- (1) האם יש דרישות של משרד החינוך לגבי תכנים דיסציפלינריים של תוכניות אלו, ואם כן האם יש התאמה בין התוכניות לדרישות (ניתן לברר אצל המוסדות)?
- (2) מהו סילבוס החובה/הליבה המחייבת של התוכנית?
- (3) מהם המושגים המרכזיים הנידונים בתוכנית?
- (4) איזו תעודת הוראה ניתנת, קרי באיזו דיסציפלינה: אזרחות, מדע המדינה או משהו אחר?
- (5) האם מתחייב סטאז' איזה?
- (6) באיזו תדירות נפתחת הכשרה: אחת לשנה, אחת לשנתיים או יותר?
- (7) כמה לומדים יש במחזור? _____
- (8) מי יכול להתקבל לתוכנית/הכשרה מבחינת הדיסציפלינה?



(9) האם קיים מעקב אחרי בוגרים? האם מלמדים אזרחות בבית הספר, האם מלמדים מקצוע נוסף?

(10) האם קיימים מדדים להצלחה של התוכנית? מה הם?

(11) מה האפיון של המתכשר? מין/השכלה/תנאי קבלה אקדמיים (רף כניסה)?

שאלון למוסדות עם תוכניות לתואר שני בחינוך לאזרחות ודמוקרטיה

שם המוסד האקדמי: _____

שם המרואיין והגדרת תפקיד: _____

שם המראיין: _____

(1) האם יש דרישות של משרד החינוך לגבי תכנים דיסציפלינריים של התוכנית, ואם כן האם

יש התאמה בין התוכניות לדרישות (ניתן לברר אצל המוסדות)?

(2) מהו סילבוס החובה/הליבה המחייבת של התוכנית? מהם מושגי היסוד הנלמדים בתוכנית?

(3) האם יש התייחסות לחינוך ולפדגוגיה של הוראת האזרחות בתוכנית? מהי?

(4) האם נדרשת עבודה מעשית או פרויקט בתחום החינוך בתוכנית?

(5) איזה תואר ניתן בתוכנית? _____

(6) באיזו תדירות נפתחת ההכשרה: אחת לשנה, אחת לשנתיים או יותר?

(7) כמה לומדים יש במחזור? _____

(8) מי יכול להתקבל לתוכנית/הכשרה מבחינה הדיסציפלינרית?

(9) מה האפיון של המתכשר? מין/השכלה/תנאי קבלה אקדמיים (רף כניסה)?

(10) האם קיים מעקב אחרי בוגרים? האם חזרו להוראה, האם פיתחו את נושא האזרחות בבית

ספר מבחינת פרויקטים, מספר נקודות לבגרות, מעורבות קהילתית?

(11) האם קיימים מדדים להצלחת התוכנית? מהם?

נספח 5: רשימת ספרי הלימוד בתחום החינוך לאזרחות

בית ספר יסודי

סדרת לחיות יחד בישראל:

א' גל, ש' גודמן וצ' פיון, לחיות יחד בישראל, ספר לימוד לכיתה ב', תל-אביב: מטח, 2006 (בעברית ובערבית).

א' גל וש' גודמן, לחיות יחד בישראל, ספר לימוד לכיתה ג', תל-אביב: מטח, 2005 (בעברית ובערבית).

א' דרורי וצ' פיון, לחיות יחד בישראל, ספר לימוד לכיתה ד', תל-אביב: מטח, 2005 (בעברית ובערבית).

מ' לוריא-מימוני, אני ומשפחתי, אני וחברי, אור יהודה: כנרת, 2008 (בעברית).



חטיבת הביניים

י' מיזרוצקי, א' אלפי וח' ונהיר, *המסע אל הדמוקרטיה הישראלית*, תל-אביב: מעלות, 1994 (בעברית ובערבית).
א' גרנות, *דמוקרטיה ישראלית*, אבן יהודה: רכס, 2002 (בעברית).

החטיבה העליונה

ח' אדן, ו' אשכנזי וב' ואלפרסון, *להיות אזרחים בישראל*, ירושלים: תו"ל, 2002 (בעברית ובערבית).
ד' למברגר, *אזרחות לבגרות: מדינה יהודית ודמוקרטיה במבחן המציאות*, אבן יהודה: גשר ורכס, 2006 (בעברית).
ק' דרוק, ח' אדלר, י' רובינשטיין וא' פלזנטל, *רב שיח עם הדמוקרטיה הישראלית*, תל-אביב: רמות, 2003 (בעברית).

נספח 6: אפיונים ייחודיים של תוכניות להכשרת מורים לאזרחות

אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

קורסי תוכן באזרחות:⁴³ חינוך אזרחי וערכי
ייחוד: רוב התלמידים הם נשים; הגברים בדואים

האוניברסיטה העברית בירושלים

קורסי תוכן באזרחות: דת חברה ומדינה, תיאוריות דמוקרטיות
ייחוד: הסטודנטים מקבלים מלגות של משרד החינוך

אוניברסיטת חיפה

קורסי תוכן באזרחות: אין
ייחוד: מחצית מהסטודנטים ערבים; גישה ביקורתית: ניתוח ספר הלימוד – מה יש בו ומה אין בו ולמה, הנכבה – וכן קריאה ביקורתית של מגילת העצמאות, וניתוח ביקורתי של העיתונות והרדיו.

האוניברסיטה הפתוחה

קורסי תוכן באזרחות: דת ופוליטיקה
ייחוד: הסטודנטים מקבלים מלגות של משרד החינוך; כל מחזור כולל מורים שכבר מלמדים אזרחות בפועל; התמקדות בתוכנית הלימודים לאזרחות.

אוניברסיטת תל-אביב

קורסי תוכן באזרחות: אין

מכון כרם

מושגים מרכזיים בתחום האזרחות: זכויות אדם, מקורות רעיוניים והיסטוריים של הדמוקרטיה וסוגיות בחברה ובכלכלה.

ייחוד: מכון כרם מציע תוכנית לקבלת תעודת הוראה באזרחות לסטודנטים בעלי תואר ראשון בוגרי החוגים מדע המדינה, יחסים בינלאומיים ומשפטים; מספר הסטודנטים הגברים גדול ממספר הנשים; התוכנית נבנתה ברוח הומניסטית וכוללת הרחבת הדעת בתחומי מדעי הרוח, היהדות והאמנויות; מודגשת הפדגוגיה: איך ללמד אזרחות, מהם הקשיים ומהם המשאבים העומדים לרשות המורים, פיתוח כלים ומטרות בתחום החינוך לאזרחות ולחשיבה עצמאית; משך התוכנית שלוש שנים (שלא כמו הלימודים לתעודת הוראה באוניברסיטאות והתוכנית להסבת אקדמאים במכללות, שנמשכים שנתיים).

43 שאינם בפדגוגיה ובדיקטיקה של הוראת האזרחות.



נספח 7: מכללות שבהן מתקיימים מסלולים להכשרת מורים לאזרחות

מכללת אורנים

התואר המוענק: בוגר הוראה באזרחות ותעודת הוראה באזרחות לחטיבות הביניים.
מושגים מרכזיים בתוכנית: משטר במדינת ישראל, תולדות הרעיון הדמוקרטי, אתיקה וזכויות חברתיות ומינהל ציבורי; עיון בשנתון מלמד שניתן מקום רב לנושאים חברתיים במדינת ישראל; הסדנה בלימודים לתעודת הוראה מתמקדת בלימוד ודידקטיקה של הוראת האזרחות בנושאים האלה: דמוקרטיה, מדינה יהודית ודמוקרטיה, גישות שונות למדינת ישראל, הבחנה בין שני היבטים אידיאולוגיים בדמוקרטיה (השקפת העולם הליברלית לעומת השקפת העולם ההומניסטית), פלורליזם וסובלנות, זכויות, שוויון, חירות האדם אל מול כבוד האדם.

ייחוד: רוב התלמידים הם נשים, בלי השכלה אקדמית קודמת, מקצתם בעלי תואר בוגר או מוסמך שעושים הסבה אקדמאית; בתוכנית יש גם מורים שמבקשים ללמד אזרחות בבית הספר נוסף על המקצוע שהם כבר מלמדים. מורים אלה משתתפים בסדנה הדידקטית ובתוכנית מותאמת ייחודית.

המכללה האקדמית בית ברל

התואר המוענק: בוגר הוראה באזרחות ומדעי החברה ותעודת הוראה באזרחות.
מושגים מרכזיים בתוכנית: רעיון מדיני, מדינה לאומית מודרנית, דמוקרטיה, משטר ישראל ומאפייניו; עיון בשנתון מלמד שיש ליבה של קורסי חובה באזרחות המתמקדים בדמוקרטיה ובחברה הישראלית ומעטפת רחבה של קורסים מתחום מדעי החברה הכלליים, בהם סוציולוגיה, אנתרופולוגיה ומגדר.
ייחוד: רוב הסטודנטים עושים הסבה, כלומר הם בעלי תואר אקדמי אך לא מתחום האזרחות, ולכן מחויבים ללמוד קורסי השלמה; יש בתוכנית סטודנטים ערבים שסיימו לימודי משפטים בירדן ועושים הסבה להוראת אזרחות.

נספח 8: תוכניות לתואר מוסמך באזרחות ודמוקרטיה

אוניברסיטת בר-אילן

אפיון המשתתפים: מחנכים, מורים פעילים להתעמלות, להיסטוריה ולאזרחות, מקצתם למדו לתעודת הוראה בד בבד עם לימודי התואר. בקבלת התלמידים ניסו מארגני התוכנית להביא בחשבון שיקולי מגזר ויחסי מרכז-פריפריה ולהעדיף סטודנטים מהפריפריה (בעיקר בשנים הראשונות, כשהיו פונים רבים).
משך התוכנית: שנתיים.

קוריקולום: לימודים דיסציפלינריים בתחומי מדע המדינה והדמוקרטיה מתוך התמקדות בהקשר הישראלי: הגות דמוקרטית; יהדות ודמוקרטיה; מפלגות חרמים אידיאולוגיים; הכשרה מקצועית – סמינריון פדגוגי על פי דרישת הפיקוח של משרד החינוך.

אוניברסיטת חיפה

אפיון המשתתפים: מורים לאזרחות שרוצים להעמיק את הידע, ומורים מתחומים קרובים כגון היסטוריה וסוציולוגיה שמבקשים להורות אזרחות.

משך התוכנית: שנתיים.

קוריקולום: לתוכנית שני רכיבים תוכניים: (א) לימודי אזרחות שכוללים שישה קורסים דיסציפלינריים בתחום מדע המדינה וסוציולוגיה שתואמים לתוכנית הלימודים של בתי ספר על-יסודיים; (ב) שלושה קורסים בהיסטוריה של עם ישראל בעת החדשה. סטודנטים שמעוניינים לקבל גם תעודת הוראה באזרחות צריכים להשתתף בסדנה דידיקטית של הוראת האזרחות (שנערכת כחלק מלימודי תעודת ההוראה); התוכנית פועלת בשיתוף משרד החינוך משנת 1998.



האוניברסיטה הפתוחה

אפיון המשתתפים: התוכנית אינה מיועדת למורים דווקא אלא לקהל הרחב.

משך התוכנית : משך לימודים גמיש, כנהוג באוניברסיטה הפתוחה.

קוריקולום: בתוכנית ארבע מגמות התמחות: (א) חברה ופוליטיקה דמוקרטית; (ב) חינוך, אזרחות ודמוקרטיה; (ג) היסטוריה של הדמוקרטיה; (ד) תרבות דמוקרטית; פילוסופיה, ספרות ותיאטרון. קורסי חובה בתוכנית: דמוקרטיה בגישה רב־תחומית; הדמוקרטיה בישראל – סוגיות נבחרות; תיאוריות דמוקרטיות בנות זמננו. קורס חובה במגמת חינוך, אזרחות ודמוקרטיה: מדיניות החינוך – החינוך לדמוקרטיה בחברה דמוקרטית. התואר אינו כולל הכשרה בתחום הפדגוגיה או ההוראה של אזרחות. לפני שנפתח מסלול לתעודת הוראה באזרחות היה אפשר ללמוד במגמת חינוך, אזרחות ודמוקרטיה, בצד הלימודים לתעודת הוראה, כדי לקבל הסמכה להוראת אזרחות.

האוניברסיטה העברית בירושלים

אפיון המשתתפים: מורים, אנשי חינוך שלא דווקא שייכים למערכת החינוך ופעילים חברתיים בכל הגילים. קהל היעד הראשוני של התוכנית היה מורים, ואחר כך הוא הורחב לפעילים חברתיים.

משך התוכנית: שנתיים.

קוריקולום: התוכנית במרכז גילה מכוונת לתחום החינוך לאזרחות: (א) פוליטיקה ישראלית במבט השוואתי; (ב) סוגיות בתיאוריה דמוקרטית; (ג) סמכות והשתתפות; (ד) תיאוריות נורמטיביות של הכלה דמוקרטית; (ה) דמוקרטיה בישראל; (ו) שיטות מחקר בלימודי דמוקרטיה ואזרחות; (ז) מודלים של דמוקרטיה; (ח) דמוקרטיה; (ט) מארג המוסדות. הלימודים דיסציפלינריים בתחומי הדמוקרטיה והאזרחות, פרט לקורס בשיטות מחקר בלימודי הדמוקרטיה והאזרחות, שמלווה בפרויקט מעשי בתחום החינוך לאזרחות.

נספח 9: יוזמות בחינוך לאזרחות במוסדות להשכלה גבוהה

מכללות ואוניברסיטאות שבהן מתקיימים קורסים ייחודיים בתחום האזרחות

האוניברסיטה העברית בירושלים – מרכז גילה לחינוך אזרחי ודמוקרטי

סמינר דמוקרטיה כאספקלריה יהודית הלכתית: המשתתפים הם סטודנטים למדע המדינה ומורים לאזרחות בעלי רקע דתי. הסמינר שם לו למטרה לעודד יצירה יישומית של תכנים ודרכי הוראה במערכת החינוך הדתית, שיונקים הן מהדיסציפלינה האקדמית של מדע המדינה והן מההלכה היהודית ומחשבת ישראל.

סמינר סוגיות בהוראת האזרחות בחינוך הערבי הישראלי: המשתתפים הם אנשי חינוך והוראה ערבים שתלמידיהם הם בני נוער ערבים. הסמינר דן בסוגיות הנוגעות למשמעות אזרחותם הישראלית, על המגבלות והפוטנציאל הגלומים בכך. מטרתו להפוך את בוגריו לשותפים בפיתוח תכנים ובעיצוב דרכי הוראה לתוכנית הלימודים באזרחות באופן שיהיו בעלי משמעות ורלוונטיות לבני המגזר הערבי בישראל.

המכללה האקדמית בית ברל – המכון הערבי

הכשרה מעשית בחינוך הבלתי פורמלי: הקורס מכשיר אנשים לפעולה בחינוך הבלתי פורמלי בחברה הערבית ולעיסוק בפיתוח מנהיגות צעירה.



מכללת תל חי – החוג לחינוך

מוקד לחינוך לאלטרנטיבות ויזמות בחינוך: תלמידי בית הספר לחינוך הלומדים מוקד זה מחויבים ללמוד את הקורסים דיאלוג יהודי-ערבי; חינוך וקהילה; זכויות אדם; חשיפה קהילתית.

האוניברסיטה העברית בירושלים, המכללה האקדמית בית ברל, מכללת תל חי

שותפות קהילה-אקדמיה לשינוי חברתי: קורס שמושתת על מודל שפותח באוניברסיטה העברית. המודל מציע מסגרת (שמשתנה במידה מסוימת ממוסד למוסד) לחינוך הסטודנטים לאזרחות פעילה בקהילה. מטרת הקורס לשלב בין הידע האקדמי ובין מאמצים לשינוי חברתי בארגונים קהילתיים, לפתח יכולות אינטלקטואליות ולהקנות לסטודנטים כלים לשינוי חברתי כך שיהיו מחויבים לפעולה אזרחית ומעורבים בקהילתם. הסטודנטים פועלים בשדה החינוך הבלתי פורמלי בעבודה מעשית בארגונים העוסקים בחינוך ובשינוי חברתי, ומשלבים בעבודתם את נקודת המבט התיאורטית האקדמית. ההתנסות מבקשת להקנות לסטודנטים כלים לעבודה מעצימה בקרב קהילות מוחלטות. באוניברסיטה העברית נלווה לתוכנית קורס בנושא זכויות אדם.

מכללות שבהן יש קורסי חובה באזרחות לכל הסטודנטים

מכללת אורנים

זהות; אתיקה וחברה; חינוך לשלום: על כל סטודנט להשתתף באחד מהקורסים האלה.

מכללת דוד ילין

החברה הישראלית; דמוקרטיה וזהות ישראלית-יהודית: משנת תשס"ז מחויבים כל תלמידי המכללה להשתתף בקורס מבוא סמסטריאלי ואחריו בקורס התמחות סמסטריאלי מתוך מקבץ קורסים העוסקים בחברה הישראלית, בדמוקרטיה ובזהות ישראלית-יהודית.

מכללת סמינר הקיבוצים

משנת תשס"ט מחויבים כל תלמידי המכללה ללוות מעורבות חברתית ולהיות פעילים בתחום.

מכללות שבהן מתקיימות פעילויות ייחודיות בתחום החינוך הדמוקרטי

מכללת סמינר הקיבוצים

מכללת סמינר הקיבוצים בשיתוף המכון הישראלי לדמוקרטיה מפעילים מסלול לתואר בוגר הוראה ולתעודת הוראה בתחומים ביולוגיה, כימיה, ספרות, והיסטוריה ברוח החינוך הדמוקרטי. בוגרי המסלול מקבלים תעודה של המכון הישראלי לדמוקרטיה בתחום היזמות. אמנם הסטודנטים אינם מקבלים תעודת הוראה באזרחות דווקא, אך הם נחשפים לקורסים בתחום החינוך הדמוקרטי, דמוקרטיה וזכויות. בתוכנית מודגשת יזמות חינוכית חברתית, ביקורת חברתית ושינוי בצד עיסוק בהעצמה, בהנעה פנימית ובחונכות (מושגים מתוך התורה החינוכית של המכון הישראלי לדמוקרטיה). התוכנית פועלת זה שש שנים, ולומדים בה כשישים סטודנטים (כ-70% מהם גברים) בכל מחזור.



לוח 1: חלוקת בתי הספר שהשתתפו במיפוי לפי מגזר ושכבת גיל

שיעור בתי הספר מתוך שכבת הגיל בארץ	מספר בתי ספר במדגם	ממלכתי דתי	ממלכתי יהודי	דרוזי	ערבי	
4%	55	18	20	1	16	יסודי
9%	43	9	23	1	10	חטיבת ביניים
6%	44	9	17	3	15	חטיבה עליונה
	142	36	60	5	41	סך הכול

לוח 2: חלוקת בתי הספר שהשתתפו במיפוי לפי אזור גיאוגרפי

דרום	מרכז (כולל ירושלים)	צפון	
3	33	19	יסודי
7	25	11	חטיבת ביניים
7	27	10	חטיבה עליונה

לוח 3: חלוקת בתי הספר שהשתתפו במיפוי לפי סוג היישוב

כפר	עיר	
13	42	יסודי
5	38	חטיבת ביניים
9	35	חטיבה עליונה



לוח 4: שיעור בתי הספר שהשתתפו בהשתלמויות מוסדיות בתסס"ח לפי מגזר ושכבת גיל (מתוך 148 בתי ספר שקיבלו הקצבה מהמטה ליישום דוחות שנהר וקרמניצר)

		49%	יסודי	לפי גיל
		10%	חטיבת ביניים	
		41%	חטיבה עליונה	
57%	ממלכתי יהודי			לפי מגזר
23%	ממלכתי דובר ערבית			
20%	ממלכתי דתי			

לוח 5: שיעור בתי הספר המשתתפים פעולה עם ארגונים לפי מגזר ושכבת גיל

חטיבה עליונה	חטיבת ביניים	יסודי	בתי ספר שמקיימים פעילות כלשהי עם ארגון
60%	39%	0	ממלכתי יהודי
22%	11%	0	ממלכתי דתי
45%	45%	12%	ממלכתי דובר ערבית
48%	34%	4%	סך הכול

לוח 6: מספר הארגונים הפועלים בכל שכבת גיל ובכל מגזר

ממלכתי דובר ערבית	ממלכתי דתי	ממלכתי יהודי	חטיבה עליונה	חטיבת ביניים	יסודי	מספר ארגונים פעילים
34	25	39	24	13	18	



לוח 7: מספר הארגונים הפועלים בבתי הספר לפי נפח פעילות, שכבת גיל ומגזר

	חטיבת עליונה	חטיבת ביניים	בתי ספר יסודיים	
בתי ספר ממלכתיים יהודיים				
7	5	3	6	ארגונים שפעילים ב־10-1 בתי ספר
8	4	4	5	ארגונים שפעילים ב־11-30 בתי ספר
2	1	0	1	ארגונים שפעילים ב־31-50 בתי ספר
7	2	0	1	ארגונים שפעילים ביותר מ־50 בתי ספר
בתי ספר ממלכתיים דוברי ערבית				
7	8	3	7	ארגונים שפעילים ב־10-1 בתי ספר
8	3	3	2	ארגונים שפעילים ב־11-30 בתי ספר
2	0	0	0	ארגונים שפעילים ב־31-50 בתי ספר
7	1	0	0	ארגונים שפעילים ביותר מ־50 בתי ספר
בתי ספר ממלכתיים דתיים				
2	1	0	2	ארגונים שפעילים ב־10-1 בתי ספר
1	1	0	2	ארגונים שפעילים ב־11-30 בתי ספר
5	2	0	0	ארגונים שפעילים ב־31-50 בתי ספר
1	1	0	0	ארגונים שפעילים ביותר מ־50 בתי ספר



מספר שעוסקים בנושא	תחומי התוכן שהארגונים עוסקים בהם (מינוח של הארגונים)	נושא
11	דמוקרטיה, זכויות אדם, חינוך לדמוקרטיה, סובלנות, חיזוק ערכי הדמוקרטיה, דיון בהשלכות רצח רבין, חשיפה לתחום המשפט, הרחבת לימודי הדמוקרטיה, פתרון סכסוכים, תפיסת עולם דמוקרטית.	דמוקרטיה וזכויות אדם
11	היכרות בין שכנים, מניעת ניכור בין תושבי האזור, כבוד לתרבות האחר, סקרנות, קונפליקט יהודי-פלסטיני, זהות, להביא את התודעה של הנכבה לחברה היהודית כחלק מהסיפור הישראלי, קידום החיים בשלום ובשוויון בין יהודים לערבים באמצעות התיאטרון, שוויון יהודי-ערבי, חשיפה של אוכלוסיות בירושלים זו לזו, הורדת סטריאוטיפים, חיים משותפים, לימוד משותף של יהודים וערבים.	חיים משותפים של יהודים וערבים
9	אזרחות פעילה, מעורבות הורים ותלמידים בבית הספר, חינוך להתנדבות ולמעורבות בקהילה, מעורבות אזרחים, פיתוח והעצמה של מנהיגות צעירה בחברה הערבית, פעילות במועצות תלמידים ובחינוך הבלתי פורמלי, אקטיביזם, אחריות אישית חברתית, שינוי חברתי.	אזרחות פעילה
6	פיתוח רגישות כלפי מיעוטים, חינוך לאזרחות משותפת, רב-קיום, רב-תרבותיות, מפגש עם האחר, שונות, סובלנות, היכרות עם האחר וחשיפה שלו.	רב-תרבותיות
6	חינוך חברתי וערכי, ערך כבוד האדם, הפחתת אלימות, שוויון ערך האדם, גישה הומניסטית.	הומניזם
5	פיתוח והטמעה של סביבות הוראה טכנולוגיות, ייעוץ ולינוי במערכות חינוכיות, פיתוח מיומנויות חשיבה, הקצאת משאבים לבתי ספר ולגני ילדים שבהם תוכניות הלימודים דלות בחברה הערבית בערים מעורבות, הרחבת אזורי מפגש בין-אישי בין מורים לתלמידים, קידום חינוך דמוקרטי.	פדגוגיה
4	צדק חברתי, אמנות חברתית עכשווית.	צדק חברתי
4	דמוקרטיה ומורשת יהודית, זהות יהודית-ישראלית, מדינה יהודית ודמוקרטית, חינוך לדמוקרטיה מתוך זהות דתית יהודית, ערכים דמוקרטיים ומקום האדם הדתי במסגרת הכללית.	דמוקרטיה ויהדות
4	הרחבת אזורי המפגש הבין-אישי בין מורים לתלמידים, תפיסת עולם דמוקרטית בחינוך.	חינוך דמוקרטי
3	הידברות בין דתיים לחילונים, דו-קיום דתיים-חילונים	הידברות בין דתיים לחילונים



לוח 9: פעילות הארגונים לפי נפח פעילות וקהל היעד

שניהם	מורים בלבד	תלמידים בלבד	
9	4	5	ארגונים שפעילים ב־10-1 בתי ספר
4	5	3	ארגונים שפעילים ב־11-30 בתי ספר
1	2	1	ארגונים שפעילים ב־31-50 בתי ספר
3	5	2	ארגונים שפעילים ביותר מ־50 בתי ספר
17	16	11	סך הכול

לוח 10: תדירות הפעילות של הארגונים

מפגשים שבועיים		10-6 מפגשים	5-1 מפגשים	מפגשים חד־פעמיים (סמינרים)	
בשעות הלימודים	לאחר שעות הלימודים				
9	6	4	9	3	מספר הארגונים שפועלים בתדירות זו



נספח 11: רשימת הארגונים שנכללו במחקר

1. אדם לאדם
2. אינדימאג'
3. אמנסטי
4. אפשר
5. בית לוחמי הגטאות – מכון לחינוך הומניסטי
6. במעגלי צדק
7. ג'מאעה
8. גבעת חביבה
9. גוונים
10. גשר
11. האגודה הערבית לזכויות האדם
12. האגודה לזכויות האזרח
13. המכון הישראלי לדמוקרטיה
14. המכון לחינוך דמוקרטי
15. המעורר
16. המרכז הישראלי לפילוסופיה בחינוך
17. התנועה למען איכות השלטון
18. זוכרות
19. חלון
20. יד ביד
21. ילדי השלום
22. ימק"א
23. יסודות
24. מארג
25. מדרשת אדם
26. מדרשת אורנים
27. מוזיאון ארצות המקרא
28. מוזיאון עין דור
29. מוזיאון קו התפר
30. מטח
31. מכון ון ליר בירושלים
32. מכון ונציה
33. מרחבים
34. מרכז גילה לחינוך אזרחי ודמוקרטי (האוניברסיטה העברית בירושלים)
35. מרכז יעקב הרצוג
36. מרכז מינרבה (האוניברסיטה העברית בירושלים)
37. מרכז רבין
38. משמר החינוך
39. נבחר"ת
40. נווה שלום
41. סיכוי
42. קלידוסקופ
43. רשת הון סיכון לישראל (IVN)
44. שיעור אחר



- ועדת קרמניצר, 1996. להיות אזרחים: חינוך לאזרחות לכלל תלמידי ישראל (דוח ביניים של צוות ההיגוי לחינוך לאזרחות), ירושלים: משרד החינוך, http://cms.education.gov.il/EducationCMS/Units/Mazkirut_Pedagogit/Mate/Dochot/DohBeEzrah.htm
- ועדת שנהר, 1991. עם ועולם: תרבות יהודית בעולם משתנה (המלצות הוועדה לבדיקת לימודי היהדות בחינוך הממלכתי), ירושלים: משרד החינוך, http://cms.education.gov.il/EducationCMS/Units/Mazkirut_Pedagogit/Mate/Dochot/DohAmVeOlam.htm
- טסלר, ר, 2005. "חינוך אזרחי בחברה לא־אזרחית: מגמה ממלכתית או משחק סקטוריאלי?", פוליטיקה 14: 25–49.
- מפמ"ר אזרחות, 2008. חוזר המפמ"ר לאזרחות מספר 1 – התשס"ט, <http://storage.cet.ac.il/CetForums/Storage/MessageFiles/7092/62552/Forum62552M601I0.doc>
- פדהצור, ע', וא' פרלינגר, 2004. "הפרדוקס המובנה של החינוך לאזרחות בישראל", *מגמות* (מג1): 64–83.
- פינסון, ה', 2005. "בין מדינה יהודית לדמוקרטיה: סתירות ומתחים בתכנית הלמודים באזרחות", פוליטיקה 14: 9–24.
- Apple, M. W., 1999. *Power, Meaning and Identity: Essays in Critical Educational Studies*, New York: Peter Land.
- Apple, M. W., and J. A. Beane, 1999. *Democratic Schools: Lessons from the Chalkface*, Buckingham: Open University Press.
- Arnot, M., 1997. "Gendered Citizenry: New Feminist Perspectives on Education and Citizenship," *British Educational Research Journal* 23(3): 275-295.
- Callan, E., 1997. *Creating Citizens: Political Education and Liberal Democracy*, New York: Clarendon Press.
- Galston, W., 1991. *Liberal Purposes: Goods, Virtues and Diversity in the Liberal State*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Habermas, J., 1996. "Three Normative Models of Democracy," in S. Ben Habib (ed.), *Democracy and Difference: Contesting the Boundaries of the Political*, Princeton, N.J.: Princeton University Press, pp. 21-30.
- McLaghlin, T. H., 1992. "Citizenship, Diversity and Education: A Philosophical Perspective," *Journal of Moral Education* 21(3): 235-250.
- Mouffe, C., 1992. "Feminism Citizenship and Radical Democratic Politics," in J. Butler and J. Scott (eds.), *Feminists Theorize the Political*, New York: Routledge, pp. 369-384.
- Oldham, A., 1998. "Citizenship and Community, Civic Republicanism and the Modern World," in G. Shafir (ed.), *The Citizenship Debates: A Reader*, Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Rawls, J., 1993. *Political Liberalism*, New York: Columbia University Press.
- Silvestrini, B. G., 1997. "The World We Enter when Claiming Rights: Latinos and their Quest for Culture," in W. V. Flores and R. Benmajor (eds.), *Latino Cultural Citizenship: Claiming Identity, Space and Rights*, Boston: Beacon Press, pp. 39-53.
- Torres, C. A., 1998. *Democracy, Education and Multiculturalism: Dilemmas of Citizenship in a Global World*, Lanham, MD: Rowman and Littlefield.
- Yuval-Davies, N., 1997. *Gender and Nation*, London: SAGE.
- , 1999. "The Multi-Layered Citizen: Citizenship in the Age of Globalization," *International Feminist Journal of Politics* 1: 119-136.



